

Дмитро Чижевський

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ в конспективному вигляді

Лекції читані в Богословсько-
Педагогічній Академії УАПЦ в Мюнхені

ЗМІСТ

Передмова Вступ

1. Поняття філософії.
2. Історія філософії.
3. Межі історії філософії.
4. Значення історії філософії для богословія.

Антична філософія

1. Джерела до історії старої філософії.

Філософія "досократична"

2. Пітагорейці.
3. Іонійські натурфілософи.
4. Елеати.
5. Геракліт.
6. Спроби примирення.

Період розквіту

7. Софісти.
8. Сократ.
9. "Сократичні школи".
10. Платон.
11. Арістотель.

Пізня грецька філософія

12. Етичні системи.
13. Епікуреїзм.
14. Стоїки.
15. Скептики.

Кінець античності

16. Загальна характеристика.
17. Філон Олександрівський.
18. Плутарх.
19. Плотін.
20. Кінець античної філософії.

ПЕРЕДМОВА

Цей конспект лекцій не являє собою закінчену літературну працю. Свого часу (в 1928-9 роках) я готував до опублікування курс історії філософії, з якого було відлітографовано (видавництвом "Сіяч" у Празі) лише частину вступу. Рукописів тієї праці, та й початку видання, я зараз не маю в руках. В 1946 р. Українська Студентська Громада в Авгсбурзі відлітографувала частину мого курсу з історії філософії, а саме старовинну філософію. Лекції, що я їх викладав в Філії Вільного Українського Університету в Авгсбурзі, покладені в основу цього теперішнього видання. Курс, що я його викладав в Богословській Академії, розуміється, не міг бути простим повторенням університетських викладів. Де в чому вони поширені та перероблені (виправлено усі друкарські помилки), зокрема більшу увагу звернено на ті питання, що мають більше значення для богословів, в першу чергу це питання про відношення античної філософії для релігійного розвитку європейського культурного світу. Маю надію, що цей курс, не зважаючи на його конспектичний характер, може придатись не лише для моїх слухачів, але також і для тих українських читачів, що цікавляться філософічними проблемами. На жаль, ані моя книга для читання з історії філософії до Платона (Прага, 1926, видавництво "Сіяч") не може зараз побачити світу, ані можливості видрукувати почасти вже підготовану книгу для читання з історії філософії в ширшому обсязі тепер не маю. Отже, при дальшому інтересі до теми повинен радити читачам звертатись до літератури чужими мовами.

Буду дуже вдячний за всякі критичні зауваження, побажання та запитання, що виникнуть при читанні цього конспекту лекцій. Як вже сказано, це не закінчена літературна праця, а лише перша спроба.

Дмитро ЧИЖЕВСЬКИЙ.

Марбург над Ланом.
1 серпня 1947 р.
Пам'яті братів Маковеїв.

А. ВСТУП

1. Поняття філософії.

Слово та поняття "філософія" повстало та розвинулось історично. Це грецьке слово, що означає "любов до мудрости". Первісно воно означало науку взагалі. Помалу з філософії відокремлювались окремі конкретні науки (математика, астрономія, медицина і т. д.). Тоді для філософії залишились галузі знання, що не належали до окремих конкретних наук. Здебільшого вживають цього слова, щоб визначити знання, яке є "ширше", "вище" чи "глибше" за окремі науки, що вивчають лише окремі відтинки, урізки світу. Філософія або "ширше" наук, бо досліджує світ в цілому, або упорядковує результати, добуті окремими науками, що вона їх критично переглядає, освітлює, приводить в певну систему, для філософічної науки того типу, іноді зживають назви "енциклопедія", або філософія "вище" конкретних наук, контролюючи їх шляхом вияснення їх передпомилок (засновків) і засади, на яких науки ці побудовано; це нпр. "аксіоматика" наук, що займається дослідженням тих основних тверджень, на яких побудована та або інша наука або система наук, розглядаючи та обґрунтовуючи методи, якими науки працюють ("методологія"), або шляхи думання взагалі ("логіка", раніше вживано також слова "діалектика"); або нарешті філософія "глибше" окремих наук, глибше заходячи в послідовність буття, відкриваючи за світом сприйняття та вражіння "дійсне", "правдиве" буття ("метафізика") та досліджуючи те, що окремі науки залишають без уваги, зокрема закони всякого буття взагалі

(одна з форм такого дослідження — "онтологія", або основні питання людського життя та діяльності, і ті сфери дійсності, що їх не досліджують окремі науки (етика, естетика, філософія культури, філософія мистецтва тощо). Зрештою дані кожної науки можна освітлити філософічне, себто "з вищого пункту погляду"...

В останні десятиліття іноді вживають вираз "світогляд" замість "філософія", або в сенсі, близьким до цього слова. Слово "світогляд" має значення певного погляду на світ, але цей "світогляд" не повинен бути якимось обгрунтований. Натомість філософія є наука, себто система тверджень, обгрунтованих на певних підвалинах, які "доведено" при допомозі певних "доказів", аргументів науково та методично. Філософія є "мислення в поняттях", в той час, як "світогляд" може бути збіркою неясних думок, уявлень, фантазій і здогадів.

Розуміється, філософія змінюється з часом, як і кожна інша наука, а, мабуть, ще значніше, ніж інші науки. Зокрема, змінюються ті вимоги, що їх ставлять філософії, себто уявлення про предмет, методу дослідження та мету філософії. Тому простежуючи історичний розвиток філософії, мусимо звертати увагу на те, як в кожен історичну епоху розуміли, що таке філософія, чого від неї чекали та вимагали.

2. Історія філософії

Історія філософії досліджує історичний розвиток філософічного думання. Можливо обмежитись тим, щоб подати просто збірку викладів тих філософічних поглядів та теорій, які були репрезентовані в минулому, подати їх у хронологічному чи якомусь іншому порядку.

Але щоб бути дійсною історією, а не тільки збіркою матеріялу, історія філософії повинна подати картину розвитку філософічних теорій у їх взаємному зв'язку та в їх зв'язку з характером та стилем кожної історичної епохи (як то кажуть, з "духом часу"). Бували і спроби одностороннього пояснення розвитку філософічної думки, пояснення лише з одної якоїсь сфери історичного буття (нпр. з господарства — т. зв. "історичний матеріалізм"). Маємо й спроби, залишаючи на боці всі "зовнішні обставини" розвитку філософічної думки, подати виклад розвитку філософії як суто логічного процесу, в яким кожна теорія впливає з попередньої, — і такі виклади односторонні. Розуміється, думки, гіпотези, теорії філософії, як і в інших науках, повстають у певній черзі, одна за однією, і кожна нова думка природно зв'язана з попередніми (найчастіше з тими, що безпосередньо перед нею повстали або були розповсюджені). Але й "зовнішні умовини" — і то не лише якісь певні, обмежені сфери історичного буття, а вся культура в цілому — "дух часу" відповідної епохи, стан науки, мистецтва, суспільного життя та форм суспільної організації — зумовлює стан філософії в кожен історичну епоху.

В нашому конспекті, на жаль, можемо лише коротенько подати характеристику епох та всіх умов розвитку філософії... Але це є лише хиба, зумовлена вузькими рамками нашого конспекту лекцій.

3. Межі історії філософії

До історії філософії мусів би власне належати і виклад історії філософічного думання народів Сходу, зокрема індійців, в яких філософія в кожному разі була систематичним думанням "у поняттях". Але знову є лише виявом недостатнього ще оброблення матеріялу, що історія філософії обмежується звичайно лише викладом розвитку філософії в Західній Європі. Розуміється, ця культурна сфера більше зв'язана з нами, а тому має для нас більше значення, бо допомагає нам зрозуміти нашу власну духовну історію. Наш виклад обіймає за цією традицією історію філософії, починаючи з старої Греції до сучасності народів європейського світу.

4. Значення історії філософії для богословія

Філософія завше зокрема цікавилась питаннями про основи всякого буття, про "найвище буття", про "абсолютне буття". Це "абсолютне буття" є Бог. Інтерес до цієї проблеми, як до одної з основних проблем філософії, мусів привести філософію в її історичному розвитку до постійного контакту з богословським мисленням. І дійсно, філософічні течії дуже часто черпали свої питання та відповіді на них зі сфери релігії. Зокрема початки філософування європейського культурного світу виростили з релігійних уявлень: грецька філософія вийшла, виростила з коріння грецької релігійності. І пізніше вона жила з того самого джерела. Та ще більше, — в той час, як греки не утворили ще богословія як науки, бо цьому не сприяв і "адогматичний", позбавлений певних релігійних догм характер грецької релігії, грецька філософія була тим ґрунтом, на якому виростили та розквітли найвищі досягнення грецької побожності та грецької релігійної думки: ми мусимо просто дивуватися, як в часи поганського політеїзму саме філософи дійшли до найвищих релігійних ідей, до ідеї монотеїзму, до відкинення релігійного антропоморфізму, до ідеї утворення світу, до ідеї божеського проводу. Мало того — грецькі філософи, щоправда, використовуючи почасти релігійні вчення грецьких таємних, містичних культів (т. зв. "містерій") поставили перед людиною античного світу ті питання, на які саме християнство дало відповідь, зокрема питання про "викуплення" людства...

Філософія, з другого боку, виробила той апарат понять, який зробився необхідною передумовою всіх наук, в тому числі і богословської науки. Тому богословські ідеї усіх часів знаходились в тісному зв'язку з сучасною їм філософією. Основи цілої системи понять європейської філософії були вироблені грецькою філософією. Тому вона, зокрема думки її видатніших представників в чималій мірі спричинились до розвитку богословської науки усіх часів; великі грецькі філософи (Платон та Аристотель зокрема) мають в богословській науці навіть ще більше значення аніж в філософії нашої сучасності.

Отці та вчителі церкви, також як і видатні богослови пізніших часів, не раз засвідчили це значення філософії для богословської науки. Досить згадати тільки те, що ми про значення античної філософії знайдемо в творах нпр. Климента Олександрівського або Августина, або у пізніших християнських богословів та філософів, усіх християнських визнань нпр. у Томи Аквінського або в українського філософа Сковороди. З певним правом називали декого з грецьких філософів "попередниками християнства".

Б. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Грецький духовий світ значно відрізняється від того Сходу, серед якого він прийшов до духової дозрілості. Суто практичні стремління східних народів, релігійна закраска цілого думання, що часто підлягає авторитетові і, шукаючи "доказів" та обґрунтування, задоволення "приблизними" результатами — все це не відповідало прагненням греків, як ми їх пізнаємо в межі 7/6 віків до Р. Х. Замість практичних потреб їх Стремлінням до пізнання керував суто теоретичний інтерес; замість підлягання авторитетові (релігійному або традиції) вони бажали будувати усе знання на логічних аргументах (або й на досліді) — все доходити і, не задовольняючись приблизними результатами, хотіли досягнути знаття, теоретично досконалого до останнього ступня (пор. грецьку геометрію або астрономію зі східною). Навіть у псевдонауковій сфері нпр. (астрологія!) греки перероблювали східні традиції в тому самому суворо науковому стилі. Подиву гідна також здібність греків перетворювати, перетоплювати елементи чужих культур у форми, властиві грецькому культурному стилеві: тому дуже важко, майже неможливо з'ясувати, що в печатках грецької культури є оригінальне, а що перейняте, запозичене з інших культурних сфер. Є лише непевні здогади про те, що греки в філософії запозичили від інших східних народів.

Наш виклад ми починаємо з того моменту історії грецької філософії, (коли) зустрічаємо замість авторитетом традиції підпертого міту вже твердження теоретичного характеру, оперті не на авторитеті, а на власній думці "філософів".

Самі греки приписували різні дотепні або й дійсні глибокі "сентенції", вислови, прислів'я різним "мудрецам" ("сім мудреців"). І цей історичний цікавий матеріал залишаємо тут на боці, — не практична життєва "мудрість", а теоретичне думання є те, що нас цікавить.

1. Джерела до історії старої філософії.

Розуміється, мусимо в першу чергу користатися творами самих філософів. Але творів цих залишилося не так то вже багато. До того — значна кількість того, що залишилось, походить з пізніших часів. Чим час пізніший, тим більше творів маємо. Небагато з тих творів належить авторам другорядним, від кількох, здебільша найстарших авторів першорядного значення (Сократ) не маємо ані одного писаного рядка. Доводиться користатись тими викладами, що їх подають часто автори пізнішої доби; як всякі історичні свідоцтва, і такі згадки завжди належить піддати критиці та перевірити. На щастя, пізніші автори подають досить часто цитати зі старших, незрідка цитати досить великі. Дещо залишилось до нас у збірках афоризмів та сентенцій; часто з значно пізнішого часу (пізні, вже християнських часів) збірки, а т. зв. "Бджоли" було перекладено на Україні десь в XIII в. на слов'янську мову. Так чимало цитат з грецьких філософів прийшло на Україну. Деякі відомості були й раніше в хроніці Гамартола. Окремі твори (або й цитати) збереглися лише в перекладах — не лише латинських, але і в арабських, вірменських і т. д. Отже, доводиться рештки нашого матеріалу шукати трохи не по цілій старій літературі.

На щастя, в останні десятиліття знайдено нові джерела дальшого матеріалу. Це рештки старих папірусів, з пізніх часів Єгипту, коли там панувала грецька мова ("койне"), — в рештках староєгипетських смітників або на тих листах папірусу, з яких поклеювано коробки для мумій (не лише людей, але й тварин — котів, крокодилів), знайдено чимало окремих, здебільша коротеньких, уривків, старогрецьких філософічних творів.

Іноді щастило знайти й більші уривки (нпр. дуже цінні з творів софіста Антіфона), а зовсім зрідка — цілі твори (найважливіша знахідка — твір про атенську конституцію Арістотеля). Ціла бібліотека філософських творів, на жаль, мало цікавих (твори другорядних епікурейців) і в досить жахливому стані знайшлися в руїнах містечка Геркуляnum, що згинуло разом з Помпеєю при вибуху Везувія: напівобвуглені "книги" ("сувої") спочатку вчені прийняли за дрова.

Щоб дати уявлення, як мало залишилось оригінальних текстів від декого з філософів, згадаємо, скільки фрагментів маємо від "досократиків":

Талес	ані одного	Анаксимандр	1
Анаксимен	2	Геракліт	130
Пітагор	ані одного	Ксенофан	41
Парменід	20	Зенон	4
Емпедокл	155	Анаксагор	24
Левкіп	2	Демокрит	304

До цього, щоправда, можна часто додати більшу кількість збудованих на читанні оригінальних творів філософів викладів їх поглядів в античних або й візантійських письменників. Але такі виклади часто все ж не дуже сполегливі. Досить вказати на те, як по-різному викладають

погляди Сократа ті старі філософи, що особисто його знали та вважають себе його "учнями", його послідовниками, зокрема Платон та Ксенофонт.

Почали в старовину писати вже й "історії філософії", але з них залишилось, на жаль, лише небагато, почасти теж лише уривки, та й то не з ліпших творів, а цілі твори, що дійшли до нас (зокрема біографії філософів Діогена Лаерція) почасти зовсім маловартні.

1. ФІЛОСОФІЯ "ДОСОКРАТИЧНА"

2. Пітагорейці

На самому початку грецької філософії стоїть загадкова постать напівмітичного Пітагора. Про особу його нічого невідомо певного. Один з наших найліпших свідків, Арістотель, говорить про його прибічників, як про т. зв. "пітагорійців", ніби натякаючи, що ця назва не досить виправдана, і що основоположник цієї течії в дійсності може й не існував. В кожному разі, майже нічого не знаючи про Пітагора (що мав жити десь коло 600 року перед Христом, походив, як запевняє легенда, з острова Самосу та виселився до грецьких колоній в південній Італії, де й зустрічаємо пізніше його послідовників), ми знаємо в пізніші часи численних "пітагорейців", що утворювали напіврелігійний орден або секту, що її члени були зв'язані вузлами особистої приязни та певним регуляміном напіваскетичного життя.

До історії філософії віднесено "Пітагора" та пітагорейців через те, що їх об'єднання повстало на ґрунті певних філософічних поглядів. Як здається, перше привели греків до філософічного думання ті явища природи, в яких помітні були певні закономірності математичного характеру. Здається, першою з таких закономірностей були математичні відносини між довжиною струн на музичних інструментах: як відомо, ці відносини точно відповідають певному гармонійному відношенню звуків, що їх такі струни видають (струна, вдвоє коротша, дає тон на октаву вищий, у відношенні 2 до 3 стоять струни, що дають звуки, які на квінту відрізняються один від одного, у відношенні 4 до 3 — на кварту і т. д.). Виходячи з цього дійсно подиву гідного факту та з роздумування про відношення чисел між собою, спостерігши різні закономірності в геометричних фігурах (відома "пітагорова" теорема), пітагорейці прийшли — може занадто вже скоро — до висновку, що "єство всього у світі є число", — думка, висловлена майже наївно, але надзвичайно плідна, як передбачення пізнішого "математичного природознавства", себто — наукового пізнання дійсності за числом та мірою.

З математичними заняттями, що приділяють їм визначне місце в історії математики, пітагорейці сполучували також інтерес до природи взагалі (і в цій галузі видатні відкриття: встановлення того, що мозок є органом думання тощо). Математичні спекуляції про природу були часто фантастичною грою занадто сміливих та недоведених припущень. Кожне число мало для них якесь символічне значення. З цією символікою чисел зв'язане і твердження, що весь світ утворюють пари протилежних принципів (обмежене та необмежене, єдине та множене, світло та тьма, чоловіче та жіноче, просте й криве і т. д.).

До сфери релігійних вірувань належало твердження пітагорейців, що душі людей по смерті переселяються в тіла Інших тварин. Аскетична практика життя в пітагорійській громаді мала привести до того, що людина, досягнувши шляхом аскези певного удосконалення, тим самим звільнилась би від вічного неспокою — переселення з тіла в тіло ("мандрівка душ"), звільнившись від тіла взагалі, та залишивши таким чином "коловорот існування", "коло народжень" та досягнувши ідеального стану — вічного спокою. Ці уявлення пов'язані з релігійними традиціями, можливо східними, але також з грецькою релігійністю "містерій" (т. зв. "орфіків"). Щоправда, нам переказують, що пітагорейці і для цієї в естві релігійної віри шукали

доказів, отже, були філософами і в сфері віри, може, першими "релігійними філософами" в Європі, вважаючи, що й віра мусить спиратись на знаття.

І не дивно, — бо пітагорейці, як здається, все ж вважали головною цінністю життя не свою віру, а своє пізнання: про це свідчить гарне оповідання, що його пізніше приписувано Пітагорові, — до олімпійських ігор збираються люди з дуже різною метою, — одні приходять, щоб полагодити свої ділові справи, другі як атлети та борці — учасники в іграх, нарешті треті, щоб подивитись на те, що робиться, — ці останні є "найліпші", — так висловили пітагорейці свою високу оцінку пізнання, "теорії" ("теорія" по грецьки — "споглядання", так що остання категорія учасників ігор і є "теоретики"...).

3. Іонійські натурфілософи

Одночасно з найстаршими пітагорейцями з'явилися в Греції філософи іншого типу, — "натурфілософи", що з спостережень над природою робили певні філософічні висновки. З'явилася ця течія теж у грецьких колоніях, але на протилежному кінці грецького світу, в Малій Азії, в багатому торговельному місті Мілеті.

В 585 р. Талес з Мілету мав наперед передбачити сонячне затемнення... Можливо, що Талес довідався про закономірне повторення сонячних та місячних затемнень від вавилонців, яким ця періодичність (т. зв. "сарос" — цикл в 19 приблизно років) була відома вже раніше. Але не це запозичення дозволяє нам вважати Талеса — поруч з Пітагором — найстаршим грецьким філософом, а його твердження про єство світу. Талес мав твердити, що "єством" є вода. Може, Талес прийшов до своєї думки і під впливом релігійної традиції релігійного почитання води, річок та "океану". Талес, однак, зібрав і докази, що субстанція є вода, усе живе потребує вогкості (тварини і рослини живляться вогкими речовинами), сім'я тварин та рослин вогке тощо. Але вже сама думка, що речі, які ми бачимо, в дійсності складаються з якоїсь іншої матерії, аніж та, яку ми бачимо нашими очима та сприймаємо іншими органами змислів робить його твердження першим кроком до серйозної постави одної з основних філософічних проблем, проблеми "субстанції", себто "первісної матерії", з якої складеться все. Що Талес твердив, що "все повне богів" та спирався на цьому ніби на спостереженні над загадковими якостями магнату, що притягає залізо, показує, що він ще дуже глибоко стояв у релігійних традиціях, але і в цій релігійній сфері прагнув подавати докази, аргументи. Твердження, що "все" (всесвіт) "повне богів" показує, що Талес розрізняв світ від божественного буття, отже, не був "пантеїстом".

Небагато знаємо і про третього з мілетських філософів Анаксимена (жив десь між 590-520 роками перед Христом), який на місце води Талеса хотів поставити повітря. Можна в цьому твердженні бачити дальший крок наперед, бо замість "масивної" води Анаксимен бере за основу всього майже непомітний, малоприступний змислам елемент, який нагадує "дихання", віання життя, з умовлення про яке повстала думка про душу. За дальшими відомостями Анаксимен хотів пояснити також спосіб, яким один елемент перетворюється в другий, — це відбувається шляхом "згущення" та "відрідження". Повітря згущується в воду, вода в землю...

Але найглибшим мисленником, здається, був другий з іонійських "мілетських" філософів, — Анаксимандр (тому говоримо про нього після Анаксимена, хоч жив він раніше: коло 610-545 років). Принаймні про це свідчать його думки, відомі нам з переказів, і невеликий уривок з його філософічного твору. За первоосно-ву, субстанцію Анаксимандр вважав взагалі не якусь речовину, відому нам з повсякденного життя, а "необмежене" (по-грецьки "апейрон"): вже в старинному не знали, чи розумів Анаксимандр "необмежене" як просторово "безмежне" або як "необмежене" ніякими певними якостями — "непевне", "безякісне". В цьому "необмеженому" Анаксимандр бачив якесь вище, панівне, божественне буття; тут ніби початок думки про

"захованого", "невідомого" Бога, думки, з якою зв'язана і пізніша "негативна теологія" християнського платонізму. В кожному разі "обмеження" (просторове або "квалітативне") утворює з первісної субстанції окремі речі. Але всі ці речі лише "тимчасові" й гинуть одна за однією. Власні слова Анаксимандра: "З чого повстають усі речі, в тому самому вони й зникають з необхідністю, віддаючи одна одній кару по черзі часу. Отже, повстання окремих речей є ніби якимось їх "гріхом" проти "необмеженого" — повставши, вони нищать одна одну й зникають, гинуть, впливаючи знову в ту первісну субстанцію, з якої повстали. Погляд Анаксимандра можемо з повним правом назвати "трагічним". Як бачимо, цей світогляд релігійно закрашений ("гріх усякого окремого буття супроти абсолютного"). Анаксимандр мав уже певне уявлення про будову всесвіту — з землею в центрі. Він також дозволив собі висловити сміливі думки про повстання людей — з подібних до риб тварин, що жили в воді, але "пристосувались" до життя на суходолі, — якийсь перший натяк на ідею "еволюції" живих істот. Ця ідея мусить нас тим менше дивувати, що Анаксимандр вважав рух у світі вічним, а "рух" було словом, що означало не лише зміну положення в просторі, але також повстання та зникання речей... На жаль, про цілісне уявлення про життя світу, яке мав Анаксимандр, маємо лише скупі натяки у тих письменників, що ще мали змогу читати його філософічний твір.

4. Елеати

Третя течія найстарших грецьких філософів зв'язана знову з грецькими колоніями в південній Італії, а саме з містом Елеєю, тому представники цієї течії відомі під назвою "елеатів" ("елейців").

Перший з "елеатів" — Ксенофан походив не з міста Елеї, а з Колофону в Малій Азії, недалеко від міста Мілету. Він народився десь коло 580 р. до Р. Х. і в молодому віці почав мандрівне життя, як співець "рапсод"; дожив, як показується до 100 років. Вірші, "співи" Ксенофана були не тільки поетичними, але почасти й філософічними творами. В них він виступив головно, як критик традиційних релігійних уявлень греків про богів, подібних до людей, "антропоморфних": він висміяв богів Номера та Гезіода, що приписували богам вчинки, що ми їх в людському світі вважаємо злочинами. Цих "богів" люди утворили на свій власний зразок, — так і боги тракійців або мурунів подібні до тих, що в них вірять. Якби коні та воли могли утворити образи богів, то й ті були б подібні до коней та волів. Ксенофан йде далі та відкидає у божества не лише зовнішні, матеріальні антропоморфічні, людські риси, — він відкидає й уявлення, що боги мають психічно закрашені людські риси: мову ("голос"), здібність сприймання, подібну до людської (Бог — "весь зір, весь слух", каже він). Дійсний Бог є єдиний, невидний, що рухає весь світ лише силою свого духа. Але він "думками не подібний до смертних". Так на початках грецької думки зустрічаємо не лише ідею єдинобожну, монотеїстичну ідею, але й монотеїзм дуже високого рівня, уявлення про Божество, що вже наближується до поглядів вищих релігій. Як прийшов Ксенофан до своїх поглядів, нам неясно: всі його уривки, що до нас дійшли, висловлюють його погляди в формі афоризмів, тверджень, для яких не подається ніяких доказів, крім критичних заміток на адресу популярного політеїзму того часу.

Негація "політеїзму" (многобожности) у Ксенофана знайшла відклику Парменіда з Елеї (народився коло 540 р.), який щоправда, продовжував розвиток думки Ксенофана в напрямку негації взагалі всякої многости в бутті — не лише божественному. І Парменід викладав свої погляди в віршах, в поемі, з якої дійшла до нас значна частина. Він вважає можливим довести розумовими доказами, що існування багатьох окремих речей — лише ілюзія, омана. Подаючи, правда, і думки про цю сферу ілюзії, Парменід зосереджує свою увагу на характеристиці сфери правдивого буття. При допомозі суто логічних аргументів він доводить, що правдиве буття має бути єдине, неподільне, без початку та кінця в часі, незмінне, нерухоме і має форму кулі. "Замість очей" Парменід вживає при переведенні доказів розуму. Передпосилка (засновок) його аргументації: небуття немає. А якщо немає небуття, то неможлива зміна, рух, множність і т. д.,

— бо буття мало б рухатися туди, де його (буття) немає, окремі частини буття мусіли б бути віддалені одна від однієї небуттям, а небуттям, і т. д. Яка потрібна була віра в силу розуму, щоб на підставі логічної аргументації сумніватись і навіть відкинути існування того змінливого світу багатьох речей, про яких подають нам свідоцтва наші змисли! Але не тільки шлях до правдивого буття є думання, правдиве буття саме є думання, хоч Парменід не заперечує ані його просторости, ані матеріальности, — розрізнення матеріального та духового світу — дуже пізній продукт грецької думки. Буття Парменіда є разом з тим і божественне, або навіть божество саме!..

Останній видатний представник елейської філософії — Зенон (приблизно 490-430 рік), що пише вже прозою, подав головні численні аргументи (з яких нам відомі лише кілька) проти існування руху, зміни многости речей світу, простору, змислових якостей. Він відкриває в цих поняттях суперечності та парадокси: рух стріли є ніби шерехом станів спокою; де знаходиться стріла, що летить? Не там, де її немає, але й не там, де вона є, бо її перебування в певному пункті було б спокоєм, а не рухом; рух ми можемо розумово уявити собі лише як шерех станів спокою. Але рух до того складається з безмежної кількості елементів, а ми не можемо собі уявити та розумом зрозуміти, як ця безмежна кількість дає в цілому якісь закінчені в собі обмежені урізки простору: щоб прийти до пункту всередині, дійти до цієї половини шляху, треба пройти половину цієї половини і так далі: отже об'єкт, що рухається ніби "ніколи" не пройде й найменшого відтинку простору, бо він раніш має пройти безмежну кількість дрібніших відтинків. Так саме ми не можемо зрозуміти, як "бистроногий" Ахіл може догнати черепаха (желву), що повзе поволі, — бо як він прийде в той пункт, де черепаха була на початку бігу, вона встигне вже пересунутись хоч на маленький простір наперед; коли він прийде туди, вона знову встигне пересунутись далі і так далі без кінця: черепаха завше мусить знаходитись хоч би на який малий простір попереду найскоршого бігуна грецької мітології. Дальші "парадокси" напружені проти поняття безмежного простору, проти абсолютного виміру швидкості руху. Незрозуміле й повстання змислового приймання: коли падає одне зернятко, ми цього не чуємо, падає два зерна — теж ні, три — теж ні, але як висиплемо цілу міру, повстає чутний шум, що його утворює ніби сума великої кількості беззвучних процесів.

Парадокси Зенона не є якась логічна іграшка — вони почасти є предметом уваги учених і досі, бо Зенонові дійсно вдалося знайти внутрішні суперечності в основних логічних поняттях руху, зміни, многости... Ці суперечності є ознакою того, що розум не здатний, не здолає цілком охопити живу дійсність. Зенон не сумнівався в силі розуму і, як інші елейці, приходив на основі своїх парадоксів до висновку, що наявний світ є ілюзією.

5. Геракліт

Сучасником Парменіда (між 540-475 рр.) був Геракліт — з Ефесу в Малій Азії, може найглибший, ба навіть "темний" у своїй глибині, представник філософії досократичного часу.

Геракліт не тільки не сумнівається в реальності змін, — більше — зміна є для нього єством речей: не можна два рази увійти в ту саму річку, бо вона за той час вже стала інша, вже змінилась. Але ця постійна зміна і є єдине незмінне, себто дійсне буття у світі. Геракліт знаходить для цієї зміни образ у тому з матеріальних елементів, що є найбільш змінливим, непостійним. Все є "вогонь". Що цей вогонь у Геракліта є лише образом, показують інші уривки Геракліта (здається твір його, в цілому страчений, був збіркою афоризмів), в яких зустрічаємо силу інших образів постійної зміни; їм усім спільне лише одне — зміна та перехід межі протилежностями: дійсність так саме ніби потік: "хто входить у ті ж хвилі, до того весь час течуть нові води", ба "все тече"; так саме дійсність є ніби гармонія, що повстає з різних тонів, які "розходяться, з'єднуються"... Дійсне буття (заховане за тим, що ми його бачимо) є повне протилежностей, які Геракліт вичисляє: "безсмертне, — смертне, смертне — безсмертне; вони

живуть взаємно смертю один одного та вмирають життям", "зв'язані: ціле й неціле, єдність, — роз'єднаність, співзвучність — різнозвучність, і з усього єдине і з єдиного — усе". Протилежності ніби підтримують або зумовлюють одна одну: "хвороба робить приємним здоров'я, нещастя — добро, голод — ситість, праця — спокій", переходять, перетворюються одна в одну: "завжди одно й те саме живе в нас: живе й мертво, бадьоре та спляче, молоде й старе: це перетворюється в те, й те — знову ж в це", або, говорячи вже мовою "іонійських натурфілософів": "холодне теплішає, тепле — простигає, вогке — сохне, сухе — стає вогким", цей процес є ніби "обмін" усього на вогонь, та знову навпаки "обмін" вогню не все інше, як золото обмінюється на крам. "Вогонь живе смертю землі, і повітря — смертю вогню, вода живе смертю повітря, і земля — води". Все проходить той самий шлях "догори" й "до долу". До певної міри Геракліт дивиться на світ так само, як і елеати, бо і для нього дійсність — не в наявному світі, а за ним захована, невидна очам, приступна лише розумові. Та в протилежність до елеатів, Геракліт, як ми бачили, не боїться знайти в дійсності парадокси та протилежності, навпаки він переконаний, що все такими протилежностями та парадоксами повне. Щоправда, — протилежностями, що не стоять спокійно одно проти одної, а "борються", сперечаються між собою, ведуть "війну", — так повстає в нього образ війни, яко єства світу: "війна є батьком усього, царем усього", бо з неї і повстають протилежності, — "одних вона робить царями, інших — людьми, одних — рабами, інших — вільними", "треба знати, що війна є загальне: що право — боротьба і що все через боротьбу та конечність приходить до життя".

Протилежності та зміни — не лише на поверхні буття, в зовнішньому світі, а і в єстві речей самому та в найвищому бутті — "Бог є день і ніч, зима літо, війна мир, голод та пересиченість, він змінюється, як вогонь..." Але важливо, що Геракліт у згоді з своїм переконанням, що "заховано гармонія сильніше, аніж наявна", вірить, що над усім панує якийсь загальний закон, для якого він знаходить, так само, як і для єства світу, численні образи та назви, головне "розум" та "логос" (власне "слово", пізніше "логос" визначало вже переважно певну розумову здібність; відоме те значення, як прийняло це слово в християнській думці "Логом" — "Слово" — Син Божий, від Геракліта бере початок розвиток цього важливого поняття). Цей "логос" — однаковий для всього — не утворив ані Бог, ані людина, він був завжди, і є, і вічно буде живий вогонь, що в міру спалахує та в міру згасає", все йому підлягає — бо "як можна заховатися від того, що ніколи не загине". Для цього логоса Геракліт знаходить і інші назви: (божественна) Справедливість, Необхідність, Природа, Доля (слово, що в староукраїнському тексті візантійської хроніки Гамартола зустрічаємо в його візантійській формі "Імарменія"), нарешті Розум. Релігійна закреска уявлень Геракліта про цей самовладний принцип життя світу очевидна; тому й пізніше зустрічаємо уривки з Геракліта і в християнській літературі. Але немає сумніву, що в Геракліта цей принцип не цілком самостійний, та навряд чи є індивідуальною особистою (персональною) істотою, як християнський Бог: Геракліт — як і елеати — є скорше представником того уявлення про тотожність або найближчу сполуку, з'єднання Бога і світу, що пізніше дістало назву "пантеїзму".

Геракліт, як і елеати, різко полемізує проти народніх вірувань. Але — також і проти політичної етики тодішнього грецького світу. Він, мовляв, цар-жрець, як переказує традиція, є прибічником аристократичного правління, правління "ліпших", тих, в кому втілений Розум, та хто до голосу цього Розуму прислухається та йому підлягає. "Закон є слідування волі одного". "Один є для мене вартий десяти тисяч, якщо він є найліпший". І індивідуальна етика Геракліта так само "аристократична", основується на вимозі йти за вимогами Розуму, "пізнавати самих себе", пізнавати той Логос, який, на його думку, "належить душі" людській. Але люди, ті не "найліпші", що мають "варварські душі", що слідує за голосом своїх "бажань", що прислухаються до співців, живуть так, ніби мають свій "власний розум", або слідує таким "злим свідкам", як очі й уші (зміслові пізнання), повні "самовпевнености", переслідують та виганяють з міст саме "найліпших". Між тим "для людей не було б краще, як були задоволені усі їх бажання", "якби

щастя полягало в тілесних почуваннях, то треба було б назвати щасливими волів, коли вони дістають для їжі горох". Своїм землякам, Ефесянам, що повиганяли "найліпших", Геракліт радить навіть усім "повіситись за чергою, залишивши місто недоліткам". Отже, Геракліт дивиться на політичну дійсність песимістично. Між тим "усі людські закони черпають сили з одного — божого. Бо цей панує, поскільки сам хоче, і його досить для всього, й усе — в його владі".

Філософія Геракліта мала вплив, однак, не як ціле (нам навіть неясно, чи можемо говорити про закінчену "систему" його думок), а окремими своїми думками. Пізніше його послідовники (Кратил ще за часів молодости Платона) були вже лише скептиками та "нігілістами", ніби приєднуючись до скептичної течії "софістики" (див. далі). Але впливи його сягають аж до новітніх часів (Гегель).

В уривках Геракліта вперше зустрічаємо в грецькій мові слово "філософ".

6. Спроби примирення

Попередні течії поставили одна супроти однієї дві різні тези — дійсне буття є незмінне, стале (пітагорейці, елеати) — і дійсне буття є змінливе, ба навіть зміна сама. Природні були спроби примирити ці точки погляду. Спроби поєднання йдуть одним і тим самим шляхом, — філософи визнають ту характеристику єдиного, що її дають елеати, відкидаючи лише єдність дійсного буття, — але існування змін, руху теж визнають, пояснюючи їх якимись комбінаціями окремих елементів дійсного буття. Таким чином є змога, визнаючи незмінність субстанції, зрозуміти зміну, рух, розвиток.

Найстарша спроба такого типу належить Емпедоклові в Сіцилії (друга половина V віку), філософові, що де в чому переймає традиції пітагорейці в (спосіб життя) і найближче з усіх грецьких філософів наближається до типу релігійного реформатора. Емпедокл учить (у своїй філософській поемі, з якої збереглася значна частина) про існування чотирьох незнаних елементів: землі, води, повітря й вогню. На них впливають дві сили — Любов та Ненависть, що з них за чергою то одна, то друга дістає перевагу. Так до питання про субстанцію, що ставили перші грецькі філософи, приєднується не менш важливе питання про ті сили, які керують світовим процесом. Щоправда, вже раніше як така сила (закон) нам відомий "Логос" Геракліта. Але Емпедокл, характеризуючи ближче ці обидві сили та характер їх чинності, робить дальший крок наперед. Обидві сили мають закраску Божественного буття. Вони схарактеризовані вже своїми іменами "психологічно". Критикуючи народні релігійні вірування, Емпедокл ближчий до традиції грецької релігії, аніж елеати або Геракліт.

Значна частина його поеми була присвячена історії світу. Любов та Ненависть виступають тут, як сили тяжіння та відштовхування. Коли панує або переважає Любов, усі елементи змішуються в велику кулю, в якій все неподільне, нерозрізнене: цей божественний, самозадоволений, самодостатній Сфер (слово, що Емпедокл вживає, ніби як власне імення) нагадує нам абсолютне буття елеатів своєю формою та своїми властивостями. Але помалу починає посилюватись Ненависть: вона розділяє та розриває елементи. Сфер розсипається, так повстає наш світ. Фантастично-поетична картина, яку малює Емпедокл, подає нам зміст його уявлення про будову та життя світу. Розподілені елементи знаходять собі властиве місце в цьому світі: посередині земля, коло неї вода, навколо повітря, на зовнішній периферії світу — вогонь. Постає жива матерія, спочатку рослини, які, на думку Емпедокла, мають психічне життя, та в яких він перший помітив існування статевих ознак. Живі тварини повстають своєрідним шляхом — з землі породжуються окремі органи тваринних тіл — окремі голови, руки, плечі, очі тощо. Вони сполучуються випадково, повстають дивовижні істоти: мішані з частин людських та тваринних тіл, такі, що складаються з самих рук, такі, що є напівчоловіки, напів-жінки. Ті з них, що непристосовані до життя, що не можуть розмножуватись, загибають; залишаються ті, що здібні

до самостійного існування та можуть продовжувати існування породи. Так знову, як ми це зустрічали вже в Анаксимандра, з'ясовано повстання доцільних істот з випадку, думка, що грає пізніше чималу роль (Демокрит, епікурейці, в нові часи майже усі теорії еволюції аж до дарвінізму).

В історії повстання світу зустрічаємо багато цікавих окремих думок, важливих в історії грецької науки, зокрема природознавства. Але розвиток світу не закінчується повстанням розподілених окремих речей, живих та неживих. Сила Ненависти має діставати все більший вплив, при її безроздільному пануванні повстає неупорядкований хаос, з якого знову під впливом Любови, коли приходить черга її більшого впливу, постає єдність, а в кінці знову Сфер. Цей процес має повторюватися знову та знову. До речі, цілком не ясно, в якому періоді ми живемо: чи це є час, коли посилюється Любов, чи Ненависть. В кожному разі ще вище, аніж ці дві сили, закрашені, як вже згадано, релігійно (для Любови Емпедокл вживає також імени грецької богині: Афродита), стоїть загальний світовий закон: "Закон про те, що є справедливе, розлягається широко і далеко по всюди панівному Етеру (=ефіру) та по безмежному сяйві неба"...

Релігійне реформаторство Емпедокла сполучує його з традиціями пітагорейців (що були чинні в тих самих околицях грецького світу). Він теж вірить в переселення душ, безсмертних, що з людських тіл по смерті тіла мають переходити до інших людських або й тваринних. І він хоче досягнути ліпшої долі для душі по смерті шляхом "очищення" (катарсис, поняття, що грає пізніше визначну роль в грецькій нехристиянській та християнській містиці). Він вимагає не тільки морального життя, але й певної "техніки", до якої належить м. ін. вегетаризм, — бо в тілах тварин живуть душі, почасти людські, можливо душі наших приятелів, родичів. Успіх проповіді Емпедокла, в протилежність майже тисячелітньому впливу пітагорейців, був лише тимчасовий, його "секта", здається, загинула з своїм основоположником.

Анаксагор (500-428) з Малої Азії, жив в Атенах, як приятель відомого політика Перікла. Анаксагор вважав незмінними субстанціями окремі гатунки матерії, відомі нам з повсякденного життя: воду (але солодку й морську, як різні субстанції), м'ясо, кості, каміння і т. д. Ці субстанції розпадаються на дрібні частинки (гомеомерії — "подібнчастинні"), з змішування яких повстає все на світі. Процесом змішування або розділення керує світова сила — розум (або "дух" — по-грецьки "нус"). Ближчі деталі думок Анаксагора нам не відомі. Але із не численних уривків його творів нам ясно, що його завдання було легше, аніж попередніх філософів: розум, що володіє "усяким знанням та великою силою" керує ззовні матеріальним буттям, впорядковує світ доцільно та гармонійно; розумність сили, що править світом, з'ясовує доцільну будову світу. Анаксагор ставиться скептично до народніх вірувань в божественність матеріальних об'єктів (нпр. сонця). Якщо його розум, здається, ще не цілком позбавлений матеріальних ознак (його розум або дух "найтонша та найчистіша з усіх речей"), то все ж можемо вважати його представником монотеїстичного теїзму, уявлення про єдине духове Божество, що панує над світом ззовні.

Найбільший успіх мала третя спроба примирення, т. зв. "атомістів" (Левкіп, про якого нічого ближче не знаємо, та Демокрит — у другій половині V в. до Р.Х.). Атомісти так би мовити, безмежно зменшили сферичне дійство буття Парменіда: на їх думку, дійсне буття є атоми, дрібні неподільні частинки, що рухаються в пустому просторі. Атоми відрізняються між собою формою, положенням та порядком (як літери А та N, N та Z, AN та NA). З їх комбінацій повстає все в світі. Все на світі відбувається з необхідністю, під впливом певних причин. Світ повстає тим не менше ніби "випадково", коли атоми чомусь скупчилися в одному місці, повстає вихор, в якому (як це буває при просіванні зерна) зібрались до купи подібні один до одного атоми і так повстали речі на цілий світ. Пояснення, отже, суто матеріальне, якоїсь духовної причини (як Емпедокл, Анаксагор) атомісти не припускають! "Атомізм" відроджувався ще не раз в історії. В атомізмі Демокрита зустрічаємо основні риси усіх пізніших матеріалістичних теорій: спробу вивести

якості з математичних, зокрема геометричних, властивостей матерії; спробу звести усяку доцільність на той "одбір" доцільного, що повстає випадково, який відбувається сам собою, "стихійно"; нарешті уявлення про невідхильне непереможне панування в світі необхідности, яку атомісти уявляють собі як "закон природи", чинність якого цілком механічна. Думки ці намічені були попередниками Демокрита; в нього вони лише дістали суворо матеріялістичну закраску, що з'ясовується головно тим, що він не припускає існування ніякої самостійної свідомої сили, зокрема божественного буття. "Атомізм" грав і пізніше в історії науки велику роль та відроджувався не раз в історії думки, поки атоми не розбила сучасна фізика, відкинувши не лише їх неподільність, але наближуючись і до уявлення про нематеріяльний характер матерії взагалі (Едингтон, Джінс) та зруйнувавши і саме поняття природної необхідности (Гайзенберг). Атомізм, тим не менш, навряд чи відограв свою роль.

Демокрит висловлював і думки етичного змісту (уривки в старо-українській "Бджолі" VIII віку під ім'ям "Демокрита"). Він вимагає чинити добро не для якоїсь користи, зиску, а для добра самого. Цей великий пункт погляду і спричинився до пізнішої популярности етичних сентенцій Демокрита. Як він сполучував думку про загальну необхідність з цими високими моральними вимогами, нам не цілком ясно: з великої літературної спадщини Демокрита залишились лише хоч порівнююче й численні, але за обсягом незначні уривки.

II. ПЕРІОД РОЗКВІТУ

7. Софісти

Вже Анаксагор, а ще більше атомісти виявляють настрої, які можна назвати "просвітницькими" і які час від часу з'являються в історії духовного розвитку людства. Просвітництво, або просвіченість (яке в найпоспідовнішій та найяскравішій формі зустрінемо у Франції в XVIII віці та в Росії в другій половині XIX віку) є переконання, що при допомозі розуму людина може досягнути найдосконалішого індивідуального стану, дійти до найліпшого соціального устрою, що розум є єдиний шлях до справжнього пізнання; ця віра в силу розуму, в часи просвічености є некритична, — "просвітники" не бачать тих кордонів, що обмежують чинність розуму, права його в моральній, соціальній та навіть інтелектуальній сфері. Некритична віра в силу розуму, що не знає своїх власних меж, наповняє просвітників таким ентузіазмом, що вони піддають розумовому розборові все, що тільки можна: традицію, історію, права та звичаї, почуття та волю людини, суспільні установи та закони і т. д. Перед натиском розуму, що не розуміє законних меж свого застосування, падають (хоч би лише ілюзорно) всі перепони, — просвітники звичайно з великою енергією негують традиції та закони, моральні та юридичні норми, звичаї та закони людського серця і т. д. Переоцінюючи силу та права розуму, просвітники йдуть зі своєю пропагандою в найширші кола. Вони дійсно розповсюджують освіту, але розповсюджують і сумніви, в основах суспільного та морального ладу, а ще гірше — розповсюджують наївне переконання серед напівосвічених людей, що вони досягли такого високого розумового рівня, з якого можуть суверенно судити про минуле, сучасне й майбутнє, відкидаючи те, що ще недавно було загальноприйняте, висуваючи нові вимоги, ідеали та програми реформ. Не треба казати, що дуже багато з цих переконань просвітників є, як виявляється пізніше, помилками, хибними віруваннями, що ніяк не ліпші, аніж ті традиційні "пересуди та забобони", проти яких борються просвітники. Іноді навіть забобон приходять тут на зміну традиційним релігійним віруванням.

Подібний настрої поширився в Греції під впливом успіхів грецької науки та в тісній зв'язку з господарським та політичним розквітом Атен... Представники грецького просвітництва дістали назву "софістів", що означала первісно просто "мудреця" або "знавця, але пізніше в зв'язку з гострою критикою, що її скерували проти них Сократ та Платон, стало словом з негативним значенням, не цілком обгрунтованим. Серед "софістів", про яких маємо тут згадати, є кілька людей, що заслуговують на цілковите визнання історика грецького духа. А в цілому "софісти"

заслужували і на визнання їх сучасниками, бо це були люди, що почали публічне систематичне навчання, популяризацію наукового знання свого часу, публічні виклади за платнею. Саме ця педагогічна діяльність посилила скептицизм софістів: усний виклад приводив до того, що викладач та слухачі почали вже занадто високо цінити вміння доводити і спростовувати думки, вміння переконувати. До цього спричинились і демократичні конституції грецьких держав, в яких ораторське вміння грало занадто вже визначну роль.

Протагор (485-415) з Абдери, що жив головню в Атенах, є скептиком "людина — є міра всіх речей". Існування богів непевне. Нам неясно, чи людина "взагалі", чи окрема людина, — в кожному разі Протагор стремить своїм твердженням встановити на місце певности в існуванні абсолютної правди й об'єктивного пізнання, певний суб'єктивізм та релятивізм. Тому Протагор може завданням своєї реторики вважати доказ кожної думки, роблячи "слабшу думку сильнішою". Об'єктивні критерії правди він відкидає. Він сумнівається в існуванні богів. Він вважає, що держава є людська установа, що повстала з людських потреб, тому закони людського співжиття є (свавільно) встановлені людьми, вони ані божеські встановлення, ані повстали на основі "природи", себто з певною внутрішньою необхідністю.

Горгій з Леонтин в Сіцилії, що теж був чинний в Атенах, ще загострює скептицизм: "нічого не існує: якби що існувало, його неможливо було б пізнати, то неможливо було б це пізнання передати іншим".

Продик з острова Кессу має значення в історії дослідження мови, як дослідник граматичних питань, а зокрема "синоніміки", себто розрізнення значення подібних сенсом слів: таке розрізнення має велике значення і для філософії, уточнюючи термінологію та думання.

Софісти, здається, й Протагор, якого думки передає, тільки чи об'єктивно, Платон відкинувши думку про вічність суспільного життя, зацікавились і питанням про встановлення держави та суспільства, з'являючись таким чином першими працівниками над філософією історії та культури. Тут зустрінемо спроби винести сучасний стан з первісного примітивного стану людства. Відкидаючи об'єктивне значення законів суспільного життя, дехто з софістів приходив до теорії диктатури "сильної людини" та до негачії будь-яких моральних принципів в політиці (зокрема "тиран Критій", досить сумнівна постать атенської політики, а також інші, почасти нам відомі лише з викладу їх думок в творах Платона — знову треба запитати чи цілком об'єктивних). Може найцікавіші думки атенського софіста Антифон а, що стали тепер приступні в уривках папірусів: він вчить про повну рівність людей, ба навіть рівність людей і тварин; людське суспільство має бути вибудоване на основах природних, за якими всі люди вільні та рівні.

Не треба думати, що скептичні, радикальні (в той чи інший бік — в грецькому світі оборона тиранії була серед демократично організованих держав-міст також формою радикалізму) та нігілістичні теорії виключно панували серед софістів: маємо, щоправда, й анонімні твори, що цілком підтверджують традиційну негативну оцінку софістів (як от паралельні промови самого автора, що однаково рішуче обороняють протилежні погляди!), але поруч з цим маємо і твори, що є серйозною спробою популяризації тодішньої науки. Із згаданих софістів Продик, Антифон, а почасти й Протагор серйозно ставились до тих проблем, якими займались, та хоч їх теорії не подавали багато позитивного, але не треба забувати, що вони — як і чимало інших "софістів" тих часів — багато спричинились до розповсюдження наукового знання та до пробудження інтересу до нього в ширших колах грецького світу.

8. Сократ

Сократ (469-399) здавався сучасникам одним з софістів. Бо й він зібрав коло себе гурт своїх атенських земляків, в розмовах з якими обговорював ті самі питання, що цікавили й софістів. Та він охоче "навчав" і тих, хто не належав до тісного кола його друзів. Він охоче сперечався з софістами та зумів у багатьох таких сутичках довести непевність, неповноту та помилковість їх "знаття". Земляки не звертали уваги на те, що Сократ не брав платні за своє "навчання" і не помічали здебільша того, що тенденція, яку провадив Сократ, була цілком протилежна тенденції софістів. Сократ був переконаний в існуванні певного та правдивого пізнання і хотів встановити, якими шляхами можна його досягнути.

На жаль, наші відомості про Сократа досить скупі, він сам нічого не писав, або по меншій мірі не публікував, так що вже його учні не могли спиратись на якесь його писане слово. Учні Сократа, що вважали себе вірними його науці, дуже далеко розходяться в викладах його поглядів. Славені письменники Платон та Ксенофонт подають виклади його думок, що не мають між собою майже нічого спільного (крім тематики): немає сумніву, що Платон вкладає в уста Сократа свої власні погляди, і вченим довелося чимало попрацювати, щоб хоч скільки-небудь ймовірно виділити з скарбу платонівських думок те, що, власне, Сократові належить; блискучий письменник, аристократ та вояк, Ксенофонт, може, й дає в своїх викладах мало свого, але немає сумніву, що він Сократа розумів дуже мало.

Шляхи до правдивого пізнання є ті, що їх пізніше систематично дослідила логіка. Сократ вказував в першу чергу, як здається, на потребу дефініції всіх понять, про які йде мова, та на їх правильного поділу (класифікації). Помилка дефініції (або її брак) та поділу ведуть до помилкових висновків. Сократ практично показував, як вести доказ у розмові, ставлячи співрозмовцям питання. Це є "сократична метода", яку Сократ звав сам "маєвтикою", себто "бабуванням", "акушерством", бо це є поміч при "народженні думок".

Сократ був переконаний, що кожна людина здібна пізнавати правду. Платон унаочнив це в гарному діалозі "Менон", в якому він малює, як Сократ шляхом своєї методи приводить навіть цілком неосвіченого раба до зрозуміння досить складних геометричних теорем, та навіть приводить його до того, що він сам ці теореми "винаходить". В більшості випадків маємо зображення Сократа, в розмовах про питання суспільного та морального життя: тут (за спільним свідомством Платона та Ксенофонта) він йшов шляхом відбирання аналогій, на підставі яких була змога подати ті дефініції та класифікації, на які Сократ, здається, клав найбільшу вагу. Сократ мало цікавився філософією природи (хоч він ніби в молодому віці й займався філософією Анаксагора). Його інтереси спрямовані на людину та суспільство. З цих його інтересів випливали й його думки на логічні теми та його своєрідна метода. Самопізнання є джерело пізнання в цих галузях поняття. Та Сократ досить часто обмежувався лише на спростуванні посилкових поглядів софістів або інших своїх співгромадян. В зв'язку з цією полемікою проти переконаних в правдивості своїх поглядів співрозмовців вживав Сократ свого "іронічного" вироку: "я знаю лише, що я нічого не знаю", — це поняття про межі свого знання є, в кожному разі, теж позитивним результатом.

Правдиве пізнання було для Сократа тим важливіше, що він — як і деякі інші грецькі мислителі — вважав, що добродетель ґрунтується на пізнанні та що людина, яка знає, що є добре, тим самим мусить і добре чинити. Добродетель можна навчитися. Щоправда, Сократ сам посилався в обґрунтуванні власних вчинків іноді на якийсь внутрішній голос ("демона"), що по меншій мірі утримував його від помилкових кроків: це уявлення споріднене з пізнішим уявленням (тоді ще такого не існувало) про "голос сумління", так що можемо визнати Сократа лише з обмеженням представником "інтелектуалізму" в етиці.

Проти Сократа було піднесене обвинувачення в безбожності, як і проти Анаксагора, Протагора, пізніше Арістотеля та псуванні молоді. Присуджений до смерті, Сократ не використав

можливості втекти з Атен, а виконав вирок (треба було випити отруту). Це конфлікт грецької держави з її "найліпшим" громадянином виявив якусь внутрішню хибу античної державності, що не хотіла залишити місця вільній суб'єктивній духовості.

Трагічна доля Сократа, що довела наочно його людську величність, надала його постаті рис мученика та чимало спричинилась до повстання тієї літератури, що зв'язана з його ім'ям. І Платон і Ксенофонт пишуть "апології" (оборони) Сократа, спираючись на його мужній поведінці перед судом. Платон в своїх діалогах показує, які мотиви керували Сократом, коли він не бажає рятувати життя втечею, а також малює (діалог "Федон") останні години його життя в в'язниці. І в християнському світі Сократ залишився зразком нехристиянського "праведника".

9. "Сократичні школи"

Особа та доля Сократа зробили на його оточення значно більший вплив, аніж його (неписана) наука. Власне лише в небагатьох пунктах т. зв. "сократичні школи" дійсно зв'язані з Сократом. В більшості, навіть основних, думок своїх систем ці школи розходяться між собою.

Так звана "мегарська школа" (від міста Мегари) присвячувала свою увагу головно питанням (формальної) логіки та лише в тій тісній сфері придбала значення. Важливе, що саме повстання тієї течії достатньо показує, що думки Сократа (хоч може ним самим і не сформульовані) на теми логіки (теорії доказу!) звернули на себе увагу сучасників та прибічників.

Найбільшу популярність придбала, має об'єктивно найбільше значення, та змогла проіснувати, як філософська течія довгий час, відродившись в останні роки античності, так зв. "кінічна школа" (=циніки) на чолі з учнем Сократа Антистеном (444-369). Кініки перші поставили в центр філософування ту тему, що в пізніші часи була основою для "етичних шкіл" (див. далі), тему "внутрішньої свободи" людини, її незалежності від зовнішнього світу. Сократ був для них, здається, не стільки теоретичним керівником, скільки ідеальною постаттю праведника, що досягнув реально ідеального для людини морального стану.

З Сократом Антистена поєднує переконання, що головне завдання людського пізнання полягає в розв'язанні питань індивідуальної та суспільної моралі. Мудрість та добродійність зв'язані між собою. Але погляди Антистена вже тому мусять в основі відрізнятись від поглядів Сократа, що Антистен зовсім інакше дивиться на пізнання: він не просто байдужий до теоретичних наук, він є їх ворогом, бо вони відтягають людину від пізнання того єдиного, що є потрібно знати: шляхів правдивого життя. Він не поділяє тієї високої оцінки розуму, яку, за іншими оцінками (зокрема Платона) мав Сократ — Антистен тримається, як деякі софісти погляду, що єдине джерело пізнання є змисли і ставиться скептично до самої можливості розумового пізнання, нпр., загальних понять. Тим більш вороже мусів він поставитися до теорії ідей Платона: Антистену або його учням приписувано вирок, що, мовляв, "я бачу коня, але не бачу "кінськості" (платонівські ідеї), на це Платон мовляв, відповів: "Це тому, що орган, щоб бачити коня (очі) в тебе є, а органу, щоб бачити "кінськість" (розуму) ти не маєш". Кініків брак розуму мало занепокоював. Фактично їх практичний добродій будувався не на розумовій мудрості, а на "згоді з природою", на свідомому обмеженні на задоволенні лише найпримітивніших потреб. Шляхом такого самообмеження людина може досягти стану блаженства (евдемонії, — можливо, що це поняття було вже в Сократа), що є свобода від зовнішнього світу, зокрема від культури. Брак потреб, отже, веде до блаженства, до "внутрішньої свободи". Найбільш ворожою силою, що перешкоджає досягненню цього ідеального стану, є стремління до насолоди (Антистен, як переказують, казав, що він ліпше хотів би бути божевільним, аніж насолоджуватись). Стремління до внутрішньої свободи приводило Антистена — в протилежність до Сократа — до індиферентності щодо суспільного життя. Також до народної релігії Антистен ставився критично: "природне" є лише існування одного єдиного Бога.

Радикальніше розвинули думки Антистена його учні, а деякі з них і радикальніше провели ці думки в життя. Так славетний Діоген з Синопу. Життя згідне з природою він розумів, як наслідування простого життя тварин (звідси й назва кініків, від грецького "кіон — пес"). Відмовлення від потреб він довів до крайніх меж: побачивши, як дитина п'є, набираючи воду рукою, він закинув свій капелюх, яким користався раніше; замість будинку він оселився в бочці; від пана тодішнього всесвіту, Олександра Македонського, Діоген побажав лише одного — щоб той не заступав йому сонця, на якому він грівся. Численні анекдоти про Діогена малюють образ мудреця-аскета, що не залишився без впливу і на християнський аскетичний ідеал. Діоген, щоправда, йшов дуже далеко в критиці "пересудів", що панують в культурному світі: він "перечеканив цінності" (пізніш Ніцше, може нав'язуючись до цього вироку, говорив про потребу "переоцінити цінності"); у своїх втрачених трагедіях він обороняв, здається, навіть можливість шлюбів з ближчими родичами, можливість людодства; а зокрема в повнім розриві з грецькою високою оцінкою держави, відкидав взагалі державно-суспільну організацію, визнаючи повний комунізм (спільність жінок) та вважаючи себе "громадянином всесвіту". Найвидатніший учень Діогена, Кратес, знайшов в своїй жінці Гіпархії першу представницю філософічного думання та спільницю свого мандрівного життя серед жінок античності (щоправда, були вже легендарні жінки-філософи серед пітагорійців).

Певні мотиви кінізму не раз відроджувались в історії людства; не без зв'язку з цією традицією є і модерні стремління до опрощення — в Руссо та Льва Толстого.

Протилежний в основних пунктах світогляд розвинули т. зв. "кіренаїки", сократична школа, основоположник якої Аристип (435-355) походив з міста Кірени в північній Африці. Він теж визнає сократичне утотоження добродетності та мудрости, теж прямує до ідеалу внутрішньої свободи та евдимонії. Але його оцінка змісту евдимонії є протилежна тій, що ми її бачили в Антистена. Основне добро є насолода, (т. зв. "гедонізм" від "гедон" — насолода), до того насолода змислова; інші насолоди є лише другорядні. Чи "добрі" чи "злі" вчинки ведуть до насолоди, є цілком байдуже. Мудрець має вживати розуму, щоб добре вибрати насолоди та уникнути страждання. Щоправда, треба користатись насолодами так, щоб не бути від них в залежності, щоб заховати внутрішню свободу, треба володіти насолодами, а не бути самому в їх владі. Розумні люди, філософи, могли б добре жити один з одним; але суспільному життю, як такому, Аристип, зрозуміло, не надає ніякої ваги. Пізнання Аристип цінить лише, як засіб досягнути насолоди. Об'єктивного значення пізнанню він взагалі не надає.

Характеристичне, що один з послідовників Аристипа, Теодор, розвинув (не без впливу софістів, а ще більше Епікура) систему "войовничого атеїзму", разом з тим найпослідовнішого космополітизму та накидав усякі моральні обов'язки та обмеження, а другий, Гегезій, прийшов до переконання, що насолоди досягнути неможливо, отже, що життя є повне страждання, та закликав своїх послідовників до самогубства. Так мусіла закінчити ця в естві нігілістична філософія.

10. Платон

Найвизначніший учень Сократа Платон (427-347), не дотримувався близько думок свого вчителя. Після його трагічної смерті Платон залишив на довгий час Атени, куди повернувся десь коло 390 року, і заснував там приватну вищу школу, Академію, що стала зразком і для інших шкіл такого характеру. Виклади в Академії Платон переривав два рази для поїздок до Сіцилії (367 та 361 р.), де він робив спроби закласти ідеальну державу, — обидві спроби дуже невдалі. З викладами в Академії сполучена і письменницька діяльність Платона, — він викладав свої думки в діалогах та розмовах вільної форми, в яких майже всюди головну роль грає Сократ. Від Платона залишилось усе, що він написав, тай навіть більше того: деякі твори приписувано йому без достатнього права. Щоправда, спроби відмовити Платонові авторство якогось з

більших та важливіших творів, що було свого роду "модою" в минулому віці, себе не виправдали. Лише деякі дрібніші другорядні діалоги помилково приписувані Платонові. Також текст їх заховався досить добре: окремі уривки, що знайдені між папірусами, показали, що ті місця, які модерні вчені пробували "оправити", читались так само вже в старі часи. Діалоги Платона належать до найліпших зразків філософічної літератури всіх віків та до найвизначніших творів світової літератури взагалі. Стиль їх дуже різноманітний — від гумористичних та піднесено-ентузіастичних до суворо наукових. Поруч із спробами суворо-логічного доказу думок маємо виклади ширші, популярніші, а іноді Платон переходить до зовсім іншого літературного стилю та розповідає "міти", — сміливі картини, а саме там, де він ніби не може ручитись за певність думок, що він їх подає, лише яко здогади, "гіпотези". В деяких випадках, на жаль, якраз оці "міти" лягли в основу пізніших популярних, а то й наукових викладів думок Платона. Платон де в чому зміняв свої погляди. Мусимо обмежитись пізнанням того основного в його думках, що залишилось без змін.

Основне в філософії Платона є переконання, що існують в дійсності дві площини буття, дві сфери, які в основі розходяться між собою. Це, до речі, було загальною думкою усіх філософів перед Платоном (субстанція та видимий світ, атоми й речі тощо). У Платона ці сфери є сфери матерії та "ідеального буття", "ідей". Нове є те, що для Платона різні не лише "зміст" цих двох сфер, а й характер їх буття. Ідеї існують зовсім не так, як матеріальні речі. Тому помилкові усі спроби викладу теорії Платона, як теорії про "два світи", закиди йому, що він, мовляв, "гіпостазує" ідеально — буття тощо. Почасти винний в цьому, щоправда, сам Платон, що весь час робив спроби подати різні виклади своїх думок, іноді звертаючись до форми "міту", в якому "ідеї" з'являються дійсно в занадто вже "масивній" постаті, подібній до буття матеріальних речей.

Платон розрізняє два зовсім різні засоби пізнання: це пізнання цілком неясне, непевне, змислове, якого предметом є матеріальний світ, що вічно хвилюється, змінюється, несталий та який важко схопити, зафіксувати вищим засобом нашого пізнання — розумом, та висловити це пізнання словами. Тут Платон ніби наближається до думок, пізніх скептичних послідовників Геракліта та до скепсису софістів. Але є й пізнання інше — розумове: об'єктами цього пізнання є сталі, незмінні поняття, про які ми можемо сказати щось певного з абсолютною точністю, та можемо це пізнання закріпити в слові та іншими засобами (числом). Найліпшим зразком такого пізнання є математика (тому над входом до Академії, як переказують, стояв напис: "Нехай не входить сюди той, хто не знає геометрії"). Платон думав, що і для інших сфер (етики, державної теорії, природознавства і т. д.) можливе таке саме точне розумове пізнання. Лише воно завжди спрямоване не на матеріальне буття речей, а на "ідеї" речей. Сама думка про ідеї виростала з усієї традиції грецької культури. Абсолютно точна математика (що в Греції в значно більшій мірі, аніж де-небудь інде користалась методами геометрії) дає єдину можливу основу для пізнання матеріального світу, про речі якого можемо щось певного сказати, поскільки вони мають певні форми, постаті, поскільки вони відбивають певні рухи, що ми їх можемо схарактеризувати геометричне, тощо. Грецька скульптура подавала образи "ідеальних" людських типів, до яких дійсні матеріальні людські тіла лише "наближаються"... Грецька медицина знала певні норми здорової істоти, "нормальної"; що П ми не зустрічаємо в дійсності, або зустрічаємо лише "наближення" до неї. Нарешті грецьке державне законодавство ніби прямувало до якогось ідеального типу держави, яка не була здійснена ніде в світі.

Платон наводить приклади "ідей" з різноманітних сфер буття — як типи держави; як типи, постаті істот — "побожна" людина, "смілива", "справедлива" людина, як "зразки" земних речей; об'єкт математичної науки в протилежність до тих матеріальних "реальних" речей, що є завжди лише певним "наближенням" до ідеї, наслідуванням її, яке є гірше за свій "оригінал" — "ідею". Лише в мітах Платона чуємо про те, що ідеї знаходяться десь поза світом, в якійсь окремій "наднебесній" сфері. Платон де інде твердить лише, що те стале, постійне в речах, їх "зразки", їх ціль, є в них самих, але не є речі самі, а "ідеальне буття". Не з'ясовує Платон і того, яким чином і чому реальні речі "наслідують" ідеї, "беруть участь" у їх бутті. Шлях до пізнання ідеального буття є думання. Але "означення", дефініція поняття (пояснення його словами) є лише один із ступенів до пізнання "ідей" речі, — бо в ідею сполучені елементи — "абстрактні" та наглядні, наочні, — пізнання ідеального буття ніби сполучує в собі елементи думання та наглядання, як це є в геометрії.

Пізнання — це не діяльність, що повстає та триває з суто теоретичного інтересу. В пізнанні, за Платоном, беруть участь якісь позарозумові сили. Це в першу чергу — любов, "Ерос". В гарних промовах співпромовців в одному з найславніших своїх діалогів "Бенкет" ("Симпосіон") Платон розвиває теорію філософської любові, любові до ідеального буття, що керує пізнанням.

Платон не лише не подав повної системи своїх філософічних поглядів, він не лише про деякі важливі пункти подав свої думки в формі мітів, — він також в деяких пунктах протягом своєї письменницької діяльності змінював свої погляди. Тому можна подати нариси поглядів Платона лише в загальних рисах:

Весь "світ ідей" схарактеризовано у Платона, як божественне буття. Найвища ідея, "ідея добра" є Бог. Щоправда, Платон, здається, не був представником послідовного монотеїзму, — поруч з Богом стоять якісь інші ("нижчі") божественні істоти.

А протилежність до ідей, яких відношення до світу речей не цілком з'ясоване, Бог є для Платона активний чинник, в першу чергу творець світу, що утворює його з елементів, що їх Платон характеризує геометричними рисами (ніби в цьому наслідуючи пітагорейців). Світ є гармонійне ціле, що підлягає певним законам. Світ — живий ("душа світу", зорі теж мають душі).

Душа людини є самостійне буття, що знаходиться в матеріальному тілі. Душа є безсмертна (докази безсмертя душі Платон викладає в діалозі "Федон", подаючи тим свої думки в формі розмов Сократа з учнями в останні години перед його смертю). До єства душі належать три основних сили: розумна, "пристрасна" (афекти) та вольова, ніби якийсь порив, що веде до чину (цей поділ не відповідає пізнішому поділу душевних "здібностей" на пізнавчі, почуттєві та вольові). Найвища з цих сил є розумна, якій мають підлягати інші: це основа етичних поглядів Платона. Кожна з цих сил має свою форму досконалості, — це основні чесноти етики Платона: вольовій силі відповідає "мужність", пристрасній — "поміркованість", розумовій — "мудрість"; але найвища чеснота є та, що утримує ці три сили в повній рівновазі, в гармонії — це "справедливість" ("кожному своє"). Платон не вважає властивою формою буття душі її існування в цьому світі, як сказано, вона безсмертна та по смерті тіла дістає нагороди або кари. Платон, здається, вірить в "переселення душ", в кожному разі про це він говорить в "мітах", змальовуючи там нагороди чи кари душі, як її переселення до "ліпших" або "гірших" тіл (людських або тваринних), що зумовлює і характер дальшого існування душі. В душі закладені певні елементи знання, як спогад про той "світ ідей", який душа пізнала до свого втілення (діалог "федр"): пізнання ідеального є тому ніби "спогад" (анамнезис) про це пізнання "перед народженням", але немає сумніву, що це лише поетичний образ, що ним Платон користується, щоб висловити той факт, що наше пізнання повстає не з зовнішнього світу, а почасти з глибини душі самої: так у нього дістає нове освітлення стара вимога грецької мудрости "пізнай себе самого". Метода такого пізнання дійсності з основ, заложе-них в душі людській є діялектика Платона, що в основі своїй виросла з "маєвтики" Сократа, але влита в певні логічні форми, в яких дефініція та класифікація грають основну роль. Платон подав в кількох діалогів детально розроблені прикладі цієї діялектичної методи. Але поруч з таким шляхом пізнання Платон знає й містичне "просвітлення", "вгляд" в ідеї.

Одна з головних проблем, що цікавить Платона — теорія держави. Платон, як згадано, робив навіть спроби практично (в Сіцилії) перевести свої пляни в життя (без успіху). Обидва найбільші твори Платона "Держава" ("Політея") та старечий твір "Закони" (що значно відрізняється від "Політеї") присвячені в першу чергу питанням теорії держави; всі інші питання філософії викладені в цих творах, як передпосилки теорії держави. Держава збудована, як й душа людська, з трьох частин. Душа — з розумної, афективної та бажань. Держава — з правителів-філософів, клясів суспільства, що здобувають засоби існування (ремісники й селяни) та вояків. Завдання кожної кляси в державі відповідають тій чесноті, що є чеснотою відповідної сили душі: правителі мають бути розумні (правити мусять філософи; в сенсі, в якому це слово вживає Платон, — треба перекладати "мудрі"), вояки — сміливі, ремісники та селяни — помірковані; а відношення між окремими клясами має бути збудоване на справедливості. Суворая організація держави, в якій одиниця, індивід цілком підпорядкований цілому, увінчана клясою правителів-філософів, усе життя яких організоване на основах повного комунізму, як почасти й життя

вояків. Це перший детально розроблений план соціалістичної держави. Треба згадати, що соціалізм (чи ліпше комунізм, бо Платон не визнає для класи правителів майже ніякого особистого життя: родини немає, парує правителів для шлюбу уряд, діти виховуються поза родиною) Платона є для "вищих" клас повною втратою індивідуальної свободи. Натомість життя ширших працівних мас залишається майже без змін таким, як у сучасній йому державі. Платон подає детальний план державної організації, зокрема план виховання молоді, що — за грецькою традицією — приймає велике значення виховання і душі, і тіла. В духовному вихованні грає велику роль виховання розуму: математика, почасти діалектика (правильні методи думання) належать до головних предметів навчання. Платон перейняв від Сократа переконання, що правдиве пізнання є основою доброчину. Цікаво, що Платон — в раніші роки свого життя — поет, але й пізніше визначний майстер словесного мистецтва, — з великим застереженням ставиться до мистецтва, зокрема до поезії та музики, в яких він бачить великі небезпеки, здібність завести людей на моральні манівці: з ідеальної держави Платона мусіли б бути вигнані поети та музики!

В поетично-філософській спадщині Платона маємо чимало елементів тодішньої грецької науки — правничої, природознавства, математики. Але Платон, як і багато пізніших представників Академії, сам працював науково в математиці. В історії античної математики прибічники філософії Платона грали велику роль.

Пізніша історія Академії (що проіснувала аж до половини 6 віку по Христі) дуже складна: кожен керівник Академії призначав собі заступника, поруч з яким були, щоправда, й інші викладачі; почасти ця відбудова школи, почасти розвиток грецької філософії та науки привели до того, що власне погляди Платона завжди були репрезентовані в Академії, в деякі часи Академія була центром скептичних теорій (див. далі). Та власна теорія грецького платонізму проходить в значній мірі поза межами Академії.

Філософія Платона набула ще більшого значення з християнським переродженням античного світу. В виробленні християнської філософії думки Платона та його пізніших послідовників відіграли велику роль. Зустрінемо "платонізуючих" отців церкви: філософія Августина, та т. зв. "Аеропагітик" є в основі — платонізм. І в середньовіччя філософія Платона в межах християнського думання весь час конкурує з філософією Арістотеля. Так само й на Сході (в жидівській та арабській філософії). Можна навіть говорити про те, що платонізм привів до певних збочень християнського мислення: думка про "воскресення" відступила перед уявленням про "безсмертя душі", уявлення про матеріальний світ придбало вже занадто негативної закраски тощо. Та про це говоримо в другій частині лекцій (середньовічна філософія). Не менш визначна роль платонізму і в історії філософії, що не має релігійної закраски, аж до наших днів.

11. Арістотель

Найвидатніший учень Платона Арістотель (384-322) походив з міста Стагіри в Півн. Греції (тому "Стагірит"), Довгі роки (366-357) він пробув в академії як учень та викладач, але по смерті Платона залишив Атени та подався до Малої Азії, а потім зробився вихователем наступника македонського трону, Олександра (пізніше "Великого"). Закінчивши виховну працю, Арістотель повернувся до Атен, де заснував власну вищу школу — "ліцей" (чи лікей, також "перипатетична" школа), де працював від 333 до 322 р., до смерті. Вже в раніші роки свого життя Арістотель писав діалоги. В ліцеї Арістотель почав писати трактати, або замітки для власних викладів, які видано щойно по його смерті (можливо, що серед них є й записки його викладів, писані слухачами). З діалогів залишилися лише уривки, з пізніших творів страчена лише частина.

Арістотель був ученим універсальним: він залишив трактати з галузі логіки та теорії поезії, з зоології та фізіології, з астрономії та історії права, в них зібрано величезний матеріал, що, розуміється, почасти перестарів; але за деякі помилки відповідає не Арістотель сам, а ті фахівці (нпр., лікарі), що постачали йому матеріал. Розглянемо його філософічні твори за порядком:

1. Найбільші заслуги має Арістотель в галузі логіки. Тут 2200 літ дуже мало змінили в його теоріях, хоч було чимало спроб реформ логіки. Арістотель зводить у систематичну єдність логічні теорії попередників та додає до них теорію доказу ("силогізм"), теорію викладу ("топіка") тощо.

Окремий твір присвячує Арістотель найвищим поняттям, яким є підрядні усі інші. Цих "категорій" є десять: 1. субстанція (усія), 2. кількість, 3. якість, 4. відношення (реляція), 5. місце, 6. час, 7. положення, 8. посідання (габітус), 9. діяння або чинність, активність, 10. терпіння, пасивне приймання ззовні. — Арістотель подає також перший (дуже загальний) поділ наук (теоретичних, практичних та поетичних — ми б сказали "технічних").

Значення пізнання в людському житті на погляд Арістотеля є дуже велике — людина від природи прагне до пізнання. Пізнання ("теорія" в грецькій мові є наглядання, неабстрактне мислення) є найвища ціль життя, пізнання — божественна форма життя людини. В пізнанні Арістотель розрізняє різні ступені: 1. Практичне вміння ("техне"), що, розуміється, базується на знатті про об'єкти, на які спрямована практична чинність; 2. розумування ("фронезіс"); 3. наука; 4. мудрість ("софія"); 5. розум ("нус"), що є продуктивна сила пізнання.

2. В уривчастих трактатах обговорює Арістотель загальні проблеми теорії буття. Ці практики дістали випадкову назву "метафізики", де уміщено було їх у збірки творів Арістотеля поза ("мета") фізикою.

Переглядаючи всі різноманітні питання, що Арістотель їх освітлює в "метафізиці", можемо сказати, що маємо тут справу головно з уявленням про те, що буття піднімається в кожній сфері ступенями "догори". Арістотель ще менше, ніж Платон закінчив "систему філософії" (як не зробила цього й більшість визначних філософів); тому ми можемо лише на кількох прикладах з'ясувати характер його філософічних поглядів.

Як Платон розрізняє матеріальний, смисловий світ та правдиве ідеальне буття, так Арістотель протиставляє "матерію" та "форму" (по грецьки "морфе" — пор. слово "морфологія"); так само протиставляє він і "матерію" та "ціль" ("телос" — пор. слово "теологія") в кожній речі. Арістотель полемізує проти того, що Платон відділює ідеальне буття (він говорить здебільше не про "ідею", а про "ейдос" — вигляд, постать речі, обидва слова походять від того самого пня) не поза речами, але в речах самих.

До найважливіших протиставлень понять у філософії Арістотеля належить протиставлення "можливого" ("динаміс") та "дійсного" ("енергія"): можливе ще не дійсне, а є лише непевна, небезпечна остаточно форма буття; нпр. дитина є можливість усього, що може з неї розвинути, якщо дитина зробиться дорослою людиною; тим часом, як "дійсність" є завершення, досконалість та певність, сталість, а тим самим обмеженість, бо доросла людина не може вже так легко змінити свою мову, професію тощо.

Але між можливістю та дійсністю, на думку Арістотеля стоїть "ентелехія" (слово, мабуть, вигадане Арістотелем), себто процес завершення, в якому ніби мета, ціль розвитку є присутня як рух, зміна, що має певний напрям ("до мети").

Важливе є і розрізнення типів причин у Арістотеля — в кожній речі, що постає, маємо чинні: 1. причину матеріальну, 2. причину формальну (про форму див. вище), 3. причину чинну, 4.

причину кінцеву, або цілеву ("кавза фіналіс"), Арістотель пояснює цей розподіл, як і більшість інших, на прикладах, взятих з галузі природи та мистецтва. Різьбар працює над статуєю: "причини" повстання статуї є: 1. той матеріал, з якого її сформовано, 2. та форма, яку помалу дістає матеріал, та яка вже є, як уявлення, в думці різьбаря, 3. ті рухи, якими різьбар "оброблює" матерію (мармур, глину, дерево...), 4. та мета, до якої ці рухи прямують, — утворення статуї. Так само дитина, що росла, перетравляє всяку матерію (виживлення) та дістає до душі "матеріал", зовні вони входять в склад тіла й душі, дістаючи певні "форми" (тіла та душі); чинними причинами росту та розвитку є різні процеси в організмі дитини (ріст); кінцева причина є доросла людина, бо всі процеси тілесного, а ще більше душевного розвитку спрямовані на певну ціль — дорослу людину (доросла людина є, отже, в цьому сенсі — причиною буття дитини, причиною того, що робиться з дитячим тілом та душею).

Тенденція до розподілів та розрізнення у Арістотеля приводить до розрізнення різних шарів душевного буття (рослинна душа тощо), різних форм розуму (пасивний та активний) тощо. Маємо в цілому систему, що складається з різних ступенів, — такі системи зємо "гієрархічними".

Система Арістотеля, зокрема, узгляднює рух, розвиток, перехід між різними ступенями та формами буття. Всяке нижче буття має стремління до переходу до вищого, так би мовити — стремління наблизитись до досконалости, до "ідеалу". Всяке нижче буття ніби "любить" вище, стремить до нього (пор. "Ерос" Платона; зовсім інакше в християнстві!). Цілий світ є органічне ціле, зв'язане такими переходами, посередніми формами, ступенями.

3. "Фізика" Арістотеля, система світу в його уявленні, є підсумок античної науки і в основі своїй протрималася 1500 років. Якщо пізніше вона може й затримувала розвиток науки, то винен в цьому не Арістотель, — в перші часи вона була найновішою системою поглядів на світ.

Світ Арістотель вважає обмеженим, в центрі стоїть земля. (Були в античності й теорії геліоцентричні, що припускали, що Земля рухається навколо Сонця, як це думали деякі пітагорейці, але цій теорії суперечили відомі тоді факти — нпр. відсутність паралаксу зір). Світ складається з чотирьох елементів (земля, вода, повітря, вогонь), з яких має своє природне місце в космосі (від центру в тім порядку, як перераховано вище). Рухи тіл, нпр. той факт, що важкі тіла падають, а легкі піднімаються догори, з'ясовується в тенденції елементів прийти до своїх природніх сфер, інші рухи повстають під впливом сил. Поза межами "земного" ("підмісячного") світу знаходяться планети (сім, рахуючи також Сонце та Місяць) і зорі. Вони всі рухаються шляхами, що є складеними комбінаціями кіл ("опіцикли", 55 різних рухів). Рухи планет походять від постійної чинности "першого рухача", Бога (див. далі). Ці уявлення, власне, є енциклопедією тодішнього знання, його, щоправда, Арістотель освітлює з певного філософічного пункту. Більше нового додає він головню в філософічному освітленні загальних питань: проблеми руху та зміни в "фізиці" (книзі під цією назвою). Конкретний матеріал тодішнього природознавства він значно поповнив (здається, при допомозі матеріалу, що постачав йому його колишній учень, Олександр Македонський в своїх зоологічних трактатах) перший заступник Арістотеля в Ліцеї, Теофрест продовжив працю Арістотеля, написавши опис рослин, що, на жаль, втрачений).

4. До певної міри корелятивною частиною до "фізики" є теологія Арістотеля, що її викладено почасти в "метафізиці", почасти в інших книгах Арістотеля. Бог є для Арістотеля корелятивне поняття до світу: він є чиста "енергія" — дійсність, без елементів можливости, він є чиста форма — без матерії: це значить, що Бог є незмінний, вічний (неподільний, без усякої здібности та потреби щось приймати ззовні, "страждати"), а по-друге, цілком нематеріальний. До того він є "рухач", а саме "перший рухач" цілого світу: усі рухи, зміни в світі залежать від якихось причин, — повинна бути перша причина цих змін — ця перша причина і є Бог "перший" та "нерухомий" (як це слідує з його характеристики, як чистої енергії) "рухач". Арістотель, щоправда, не

говорить ніде про утворення світу Богом. Але Бог є ніби остання ціль, мета, до якої все прямує; як така найвища остання мета він є найдосконаліше, себто найкраще та найліпше (добре) буття. Арістотель кладе ще більший притиск, ніж попередні філософи, на те, що Бог є лише єдиний самовлядець світу. Монотеїзм досягає у Арістотеля найвищого ступеня розвитку в античній філософії.

Характеризуючи буття Бога, Арістотель в традиції грецької філософії вважає його істотою виключно раціональною, розумною — основна його чинність є мислення.

Тут Арістотель, здається, нав'язується на вчення Анаксагора про Дух, "нус", що править світом. Приписуючи Богові і блаженство, а саме найвищу його ступінь, Арістотель тим самим визнає Бога індивідуальною духовною особистістю. І в цьому пункті Арістотель найбільш з усіх старовинних філософів-монотеїстів наближається до християнської науки.

5. Окрему вагу Арістотель присвячує людській душі (трактат "Про душу"). Головну увагу він зупиняє на означенні поняття душі; продовжуючи тут думки Платона, він подає означення душі в найбільшій протилежності до матеріального буття, до тіла — душа є цілком єдине, неподільне буття. В певному розпорі, одначе, з цим означенням стоїть розрізнення різних форм душевного буття: рослинної вегетативної душі, що є активним чинником в процесах життя тіла; душі, що приймає враження (сенситивна душа); нарешті розумної душі, що є носієм вищих психічних процесів. Пізніш цей поділ форм душевного життя привів до вчення про різні душі, що разом живуть в живих істотах, зокрема в людині. Душа є ентелехія живого тіла, себто той активний чинник, що оживляє тіло, керує усіма процесами в ньому, але поза тим має певні нетілесні функції (зокрема пізнавальні, що їх Арістотель вважає найвищими). Душа безсмертна: знову не без підстави в неясностях означення Арістотеля, у пізніших арістотеликів постало почасті уявлення про смертність душі, — для Арістотеля самого безсмертні лише найвищі функції, ніби лише "частина" душі. Арістотель освітлив також низку конкретних психологічних питань, зокрема психологію пізнання.

6. Велику увагу присвячує Арістотель і етиці (головний твір "Нікомахова етика"). Освітлення етичних питань він веде на конкретному матеріалі, змальовуючи різні типи людської поведінки, різні типи (габітуси) людей, що мають ті або інші чесноти або пороки. Пізніше учень Арістотеля, Теофан, мабуть, виходячи з цього зразка, написав "Характери", збірку характеристик людських типів. До традиції перейшло твердження Арістотеля, що добродійність є "середина" ("золота середина") між двома протилежностями, — недостатньою ступенню певної властивості та її занадто значним присиленням. Це треба розуміти в кожному разі не як вимогу йти якимось середнім шляхом: "середина" в Арістотеля є до певної міри найвища форма даної психічної властивості. Так "мужність" є "середина" між боягузством та божевільною сміливістю, що обидві є моральні збочення (пороки), "поміркованість" — середина межі тупістю, байдужістю до всього, та "нестриманістю", "щедрість" — середина між марнотратством та скупістю і т. д. Арістотель, як вже бачимо з цих прикладів, знає значно більше чеснот, ніж Платон. Спис чеснот Платона він доповнює, зокрема важлива чеснота — типово грецька — є "великодушність" в сенсі певної душевної величі, що веде до вчинків великого масштабу, без зайвих та дріб'язкових застережень та сумнівів. Інші чесноти він розподіляє, як от "справедливість", в якій він вбачає дві форми: "розподільна справедливість" ("кожному своє") та "урівняльна справедливість", що виправляє ті хиби, недостачі, які існують або повстають через порушення законів. Досягнення добродійності є — як в грецькій традиції взагалі — евдемонія, блаженство. До головних елементів його належить "приязнь" (філія), що до певної міри протистоїть чеснотам, як певне позитивне придбання людини. В грецькій традиції є також переконання Арістотеля, що чесноти, правильну "середину" межі хибними збоченнями знаходить розум. Отже, розум (знаття) залишається і в нього основним етичним чинником.

7. Арістотель подав і виклад "політики" (окремий твір, під цею назвою), як підготовчу працю до неї він написав історію 158 грецьких конституцій; з них головну — Історію атенської конституції знайдено в кінці минулого віку серед папірусів новознайдених. Хоч людина і є за Арістотелем "політична (себто суспільна, соціальна, така, що творить державу) тварина", але в нього держава не дістає такої самовлади над індивідуумом, як це є у Платона. Та Арістотель і не утопіст: він не малює образу ідеальної держави, а подає теорію усіх форм державного устрою — позитивних і негативних (це зробив, до речі, також і Платон). Ідеал Арістотеля помірковано демократичний, але він визнає в окремих місцях і окремі позитивні риси інших державних устроїв. В кожному разі він цінить та хоче охоронити права окремої людини і її свободу: держава є спільність рівноправних ("рівних") з метою досягнути, можливо, досконального життя. Також родину та окрему (сільську) громаду він вважає самостійними, цінними елементами держави, що також заслуговують на певну свободу та на увагу до їх інтересів. Цікаво, що в Арістотеля зустрічаємо погляд на рабство, як на природне установа — раби знаходяться, на його теорію, поза межами суспільства, він дивиться на них лише як на власність громадян. Арістотель бачить вагу та значення виховання, але і тут не йде за утопічними програмами Платона.

8. З поетики Арістотеля залишився уривок, присвячений теорії трагедії (надзвичайно важливий в історії естетики). Зате збереглася цілком теорія красномовности (реторики), що нав'язується до логіки, подаючи головне теорію викладу думок, а не їх естетичного оформлення. Арістотель не поділяє негативного ставлення Платона до (деяких) мистецтв. Навпаки, з окремих місць різних його творів бачимо, що він дивиться на мистецтво, як на діяльність "природну", що багато де в чому нагадує органічну природу.

Арістотель подав найвикінченішу та найвсебічнішу систему філософії античності. її значення для розвитку пізнішої філософії, зокрема середньовічної, не можна недоцінювати. Ті закиди, що робились Арістотелеві, зокрема в періоди певної боротьби проти користання його творами, як переходовим авторитетом, несправедливі: він і не винний, що в пізніші часи знаходились люди, які хотіли назавжди закріпити його думки, що повстали в зовсім інші часи... (про це див. ще в історії середньовічної філософії). В кожному разі філософія Арістотеля і зараз актуальна, може, ще актуальніша, аніж філософія Платона.

III. ПІЗНЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

12. Етичні системи

Після великих систем теоретичної філософії приходить час занепаду філософичної творчості. Занепад цей зв'язаний з політичними подіями (занепад грецьких держав) і з культурним змішанням у старому світі. Маємо тепер філософичні системи, що займаються проблемами практичного життя, долею особи. Проблеми ці розв'язуються з увагою не стільки дотеоретичного вирішення питань, скільки до практичних шляхів (психічної техніки), до певного задоволення потреб окремої людини. Здається вже остільки безнадійним шукати такого задоволення в світі, що основною тематикою філософування стає встановлення засобів, якими можна досягнути "внутрішньої свободи" — незалежності від світу. Як жити? — основне питання цих систем. Часто до того ж типу філософування збочують і представники старших шкіл (Академії та Ліцею). Оцей напрям думання ми бачили вже в часи розквіту філософії — в сократичних школах. А є ухил до вироблення "техніки" психічного життя, можна навіть вважати збоченням до східної, в кожному разі позагрецької психології (не дурно ж Антистен був взагалі чужинцем, а Арістип — сином екзотичного грецького міста в Африці! (Це збочення посилюється в пізніші часи: і зараз серед філософів багато не греків, а ще важливіше — просякання до культури старого світу, що в цей період в цілому "грецизується" релігійних та й не тільки релігійних культурних елементів. Розвиток думки йде помалу. Навіть і визначні системи здебільше лише комбінують елементи старшої традиції. Найширший вплив мають системи

етично закрашені. До старших течій (кінізму, що засвідчений майже весь час — з перервами) приєднуються нові: найважливіші — епікуреїзм.

13. Епікуреїзм

Епікур (341-271) з острова Самосу жив та вчив в Атенах, визначному філософічному центрі грецького світу. Мотиви свого філософування він сам пояснює, говорячи про своє бажання звільнити людей від страху перед невідомим, таємничим, головно перед смертю. З цим мотивом зв'язані всі частини його філософії: логіка, фізика і етика (цей поділ стає пізніше традиційним). Епікурейська "школа" — себто течія — проіснувала довгі століття, але по Епікурі вже не дала якогось мисленника більшого масштабу. Знайдено цілу бібліотеку епікурейської літератури (в дуже пошкодженому стані) в Геркулянумі, що дає нам змогу скласти собі уявлення про характер пізнішої літератури цієї "школи". Епікурейці можуть з гордістю подивитись лише на великого римського поета Люкреція (він жив в 1. в. до Хр.), що в своїй поемі про природу (єство) речей дав поетичний (але не оригінальний) виклад філософії епікуреїзму.

1. Логіка епікурейців (т. зв. каноніка) має подати критерії розрізнення правдивого та помилкового. Вона не оригінальна, найближча вона до сенсуалізму Аристипа. Головну роль в пізнанні грає змислове поняття, яке лише може контролюватись уявленням (якщо вони протирічать одно одному) та розумом. Але власне прийняття завжди має перевагу.

2. Натомість велике значення має в системі Епікура фізика. Усунення із сфери фізичного світу всього таємничого є головний спосіб звільнення людини від страху. Епікур використовує теорію Демокрита, не додаючи до неї нічого нового. І пізніше епікурейці, що ніби так цікавилися природою, не зробили в галузі природознавства, як здається, нічого, що дорівнювало б математичним досягненням платоніків. Не розвинули вони і якоїсь методи, нпр. експериментальної.

Світ складається з атомів, що мають певні розмір, відпорну силу та вагу. Із сполучення атомів повстають речі, що вже по собі мають змислові якості (барву, смак, запах тощо). Повстання світу Епікур викладає теж в цілому за Демокритом: його цікавить філософія природи власне лише як засіб звільнити людину від страху смерті та привести її до правильної форми життя, тому він часто обмежується загальними тезами, не розвиваючи їх далі. Атоми падають в пустому просторі усі донизу. Цілком випадково якийсь окремих атом ухилиється вбік, штовхає інші, так повстає вихор атомів, в якому подібні до себе атоми збираються в купи і так повстає світ, що є цілком матеріальний, та в якому все відбувається механічно, та не все добре: багато речей "повинні б бути утворені зовсім інакше". Богів та демонів Епікур сам не відкидав, але вони, на його думку, зовсім не вміщуються в події у світі, вони живуть або "поміж світами" (яких є багато), або в ті часи, коли один світ загинув, а інший ще не повстав: відповідні думки висловлені для нас неясно. Пізніші епікурейці почасти цілком відкидали існування богів.

3. Та власне та чеснота, що єдина цікавить Епікура, наука про людину — етика.

Етична наука Епікура призначена не для поліпшення всіх людей, а хоче лише допомогти "ліпшим" — тим, хто може стати мудрецем, ніби вищим типом людини, що дійсно звільнилась від пут світу, втекла від нього, досягла "внутрішньої свободи".

Основа етичної науки Епікура є його психологічні уявлення. Душа людини — теж матеріальна, хоч і складається з суміші якихось тонших елементів (атомів). Якби вона була безтілесна, вона не могла б мати ніякого зв'язку з тілом.

Основне прагнення людини, яке Епікур визнає за єдиний критерій моральної чинності — насолода, щоправда, не окрема насолода, а життя, повне насолоди, як ціле. Щоб правильно вибрати насолоді потрібне "вміння міряти" насолоди, а для цього людині потрібен розум, — хоч і теоретичний, а практичне розумування (грец. фроне́сіс). Таке розумування вчить нас, що треба розрізняти насолоди та уникати тих, які зв'язані зі стражданням. "Вищі" насолоди є "чисті", не сполучені з болем, із стражданням. А до таких належать головне помірковані — здоров'я тіла та спокій духу. Отже, цілком помилкове уявлення про епікурейців, як про людей, що не знали меж у вжитку насолод життям. В дійсності вони прагнули до "природного", спокійного, та приємного життя, яке можливо найлегше, якщо "заховуватись від світу". В такому житті приязнь, приятелювання є одна з головних приємностей.

Моральні вимоги від людини епікурейців цілком відповідають традиції. Лише мотивоване дотримання моральних обов'язків лише розрахунком: розумна людина уникає злочинів із страху перед карами. Держава та правні інституції користні, вони полегшують нам життя.

Головне завдання людини — досягнути стану "атараксії", стану, в якому людину не занепокоюють впливи світу. Тому епікуреєць не зв'язує себе занадто тісно з суспільством, уникаючи навіть шлюбу, а тим більше якихось суспільних функцій та обов'язків.

Як вже сказано, не всі люди здібні досягнути цього ідеалу. Епікурейці найбільшу ідею складають на "мудреців", на ліпших людей.

4. До пізнішої традиції належить епікурейська філософія історії, подана в гарній поемі епікурейського латинського поета Люкреція (96-55 р. до Р. Х.). Тут епікуреєць не обмежується думками свого головного керівника, Епікура, а черпає з Демокрита, а може, і з софістичної традиції: він малює ступені розвитку людського суспільства від природного, власне тваринного стану, та показує певну історичну необхідність, з якою повстає культура, зокрема, матеріальна, суспільні організації: родина, громада, держава. Вища форма суспільного життя, яку малює Люкрецій, є демократична держава.

Ще в іншому пункті пізніш! епікурейці почасти відійшли від основоположника школи: вони змінюють його релігійний індиферентизм атеїзмом (Епікур, мовляв, не висловив своїх атеїстичних переконань лише із страху перед атенянами). Так і Люкрецій, який з великим патосом доводить, що віра в богів є одним з джерел "неволі" людини та страху смерті, від якого Епікур в першу чергу хотів своїх прибічників звільнити. Що уявлення про смерть, як повне небуття і тіла і душі, має впливати заспокоюючи, здається нам дивним. Так здавалося і сучасникам Люкреція, бо розповсюджений був переказ про те, що він, мовляв, закінчив своє життя в нападі меланхолії самогубством.

Взагалі епікурейці не шукали нових думок та не прагнули доповнювати системи Епікура: вони шукали головно "спокійного життя", в повній замкненій самотності невеликого кола однодумців. Школа Епікура ("садок" за місцем, в якому вона уміщалась в Атенах) не займалась науковою працею, як це було в інших філософічних школах античності.

14. Стоїки

Значно глибше та детальніше розроблені були філософічні погляди стоїків, хоч їх інтереси були приблизно ті самі, що епікурейців — досягнення внутрішньої свободи, але шлях був інший, інша була й практика. Наукові інтереси стоїків дуже широкі, чинність їх на тому полі плідна.

Школу стоїків заснував Зенон з Кіпру (336-264), що діяв в Атенах, але був не грек, а семіт. Його учень був Клеант (304-233) та напівчужинець Хрисіпп з Кілікії (281-208) були головними

представниками "старої стої" (назва походить від тієї "стої", колони, в якій в Афінах приміщувалась школа). Ними покладена основа філософської системи, яка придбала ще більше вплив, зокрема в Римі, під час діяльності "середньої стої" з її представниками — видатними універсальними вченими Панетієм з Родосу (приблизно між 180-99 роками), у якого слухав лекції між іншим Цицерон, та Посидонієм з Сирії (приблизно 130-50) до "пізніших стоїків" належать письменники, що їх твори (які збереглися цілком) залишились популярними аж до нових часів: Сенека (3-65 по Христі), імператор Марк Аврелій (121-16), раб Епіктет (50-12), — як бачимо, стоїцизм притягнув до себе представників усіх шарів суспільства. Думки пізніших стоїків мали деяку спорідненість з християнством (легенда про зносини Сенеки з Апостолом Павлом та їх — фальшоване — листування).

1. Логіка стоїків — це добре розроблена система. Стоїкам належать і спроби реформи логіки Арістотеля ("логіка реляцій"). Головне питання про критерій правди вирішується так, що правдивими вважаються змістові пізнання, що є ясні та роздільні і змушують нас визнати їх правдивими, отже, ніби все залежить від того психічного переживання, що сприяння є правдиве, що його має суб'єкт.

В основі знання будується на досвіді: зовнішній світ залишає в душі людини, що є первісне незаписана дошка (цей образ у Арістотеля вже є), відбитки, відтиски, з яких складаються загальні поняття. В дійсності "загального буття" немає (нпр. ідей), є лише окремі речі, загальні поняття є лише в нашому уявленні ("номіналізм"). Людина здібна, однак, пізнавати і світ в цілому і Бога.

2. Фізична картина світу широка та суцільна, зокрема в "середній стої", наприклад, у Посидонія: Світ є цілком матеріальний (чотири елементи), навіть і душа, що складається з якоїсь власне "тонкої" матерії. Світ є розумна істота, що має душу. В середній стої розвинуті уявлення про гармонійність та загальну спорідненість та зв'язок усіх речей у світі. Світ є ніби велика держава, якої людина є громадянином.

Та стоїки визнають і існування панівної сили у світі: це є розум, Логос, іноді говорять про "Дух" (Пневма) або Вогонь, як про таку основну силу у світі. В окремих речах чинять так звані "сіменні логоси", що є ніби розумними зародками речей, які зформовують їх з матерії. Але й ці сили стоїки не різко відрізняють від матерії.

Світ обмежений та круглий. Обмежений він і в часі, він повстав, переживає різні періоди, щоб наприкінці загинути від Вогню ("світова пожежа") та знову повстати, відновитися ("палінгенеза"). При тому все, що було в одному періоді існування світу, має повстати знову (без усяких змін, або з малими відхиленнями) при відновленні світу. Це уявлення про коловорот світу та постійне відновлення того самого, розуміється, закрашує світогляд стоїків певним песимізмом.

Так само й уявлення про "долю", "необхідність" (лат. "фатум"), що її не можна перебороти і яка керує світом та людиною навіть проти її волі ("доля того, хто хоче йти, веде, а того, хто не хоче (силоміць), тягне"). Але разом з тим стоїки вважають, що все у світі має сенс та значення, навіть зло та лихо ("теодіцея"), що "провидіння" веде все до доброго кінця (пізніші "похвали", що їх писали стоїки).

Та поруч з песимізмом зустрічаємо у стоїків досить рожевий оптимізм, надзвичайно позитивну оцінку усього в світі, "оборону" сенсу усього того, що нам здається базглузним або лихим.

3. В світі самому живе божественний принцип, Бог (що є теж матеріальний). Система стоїків з'являється пантеїстичною. Але вони ближче нав'язують свої думки на традиційний поганський політеїзм: в них зустрічаємо, як божественну основу тієї чи іншої сфери світу старих грецьких

богів. Деякі стоїки навіть подали (вперше!) філософічне обґрунтування поганських релігійних культів. Але загалом беручи, монотеїстичні мотиви у стоїків значно переважають: здебільше вони обороняють єдність (найвищого) божества.

Головне, що робить їх погляди часто принадними для пізнішого християнського читача, це окремі мотиви стоїчної "теології": віра в божественне "провидіння", що керує світом; ближче означення Бога, як досконалої в усіх відношеннях істоти; жива побожність, що знайшла вияв навіть в молитвах (відомий гімн Клеанта); нарешті багато мотивів стоїчної етики,

4. Ця етика — головне завдання, ядро сократичної філософії. Вона зв'язана з іншими частинами філософічної системи стоїків, з одного боку, з етичною традицією, що йде від Сократа, з другого.

Одна з головних тез етики стоїків: треба жити згідно з природою (теза, що її повторює Сковорода). Це значить, правда, з людською природою, себто з людським розумом, добродійність має стояти у згоді з вимогами розуму. Добродійність є знання про зло й добре; але переведення цього знання вимагає вільного рішення волі, вправи та звички. Так людина досягає "автаркії", тієї незалежності від світу, в якій стоїки вбачають єство внутрішньої свободи. У стоїків, як ідея того, що "належить", "личить" робити людині.

Визначну роль грає в етиці стоїків інша нова думка — ідея "афектів", пристрастей. Афекти, пристрасті "нерозумні та протиприродні рухи душі" і одно з головних завдань людини є боротьба проти афектів за допомогою розуму. "Очищення" душі від афектів приводить до стану свободи від афектів, "апатії" (що не треба змішувати з "нечулістю", сучасне значення цього слова інше, ніж у стоїків).

Найвищого ступеню досконалості досягає не кожна людина, а лише мудрець — "свята", божественна людина, "приятель богів", пророк. Він — в протилежність до "найліпших" у епікурейців — не усувається від життя суспільства, а приймає в ньому активну участь.

Стоїки вважали, що все в світі відбувається з необхідністю, підлягає невмолимій долі ("геймармене"). Примирити це уявлення з вимогою свободи людської волі (бо інакше не мало б сенсу ставити людині якісь етичні вимоги) було для стоїків дуже важке, та задовільного рішення цього завдання вони не дали.

5. Не ухиляючись від суспільного життя, стоїки високо цінили державу, щоправда, не якусь з сучасних, а ідеальну, що вони її уявляли, як світову державу, що збудована на певних соціальних та моральних підвалинах. Ідеал світової держави був таким уже недосяжним в часи пізньої античності, коли весь старий світ сполучився по меншій мірі в культурну єдність. Але стоїки були також першими та найбільш послідовними проповідниками ідеї гуманності в старому світі: вони були переконані в однаковості людської гідності усіх людей та вимагали любові до всіх людей. Зенон був навіть прибічником комуністичних теорій, інші представники стої трималися в межах більш поміркованих вимог. Розповсюджений був космополітизм чи інтернаціоналізм — мудрець — "громадянин всесвіту".

Розвиток суспільства стоїки уявляли собі зовсім інакше, ніж епікурейці (див. вище про Люкреція): на початку розвитку суспільства стояв "золотий вік"; завданням дальшого розвитку є до певної міри поворот до цього первісного стану.

"Середня стоя" значно поширила картину світу старих стоїків, а почасти її ґрунтовно переробила. Панетій прийняв до своєї системи ряд думок тодішньої просвіченості: він зовсім скептично ставився до народньої релігії (розрізняючи "державну релігію", мітологічну "релігію

поетів" та "релігію філософів", має суто спекулятивний характер), що розірвав той тісний зв'язок, який був між етикою та релігією у старих стоїків, він відмовився від думки про безсмертність душі, від уявлення про "світову пожежу" (світ є, мовляв, вічний), наблизився до теорії пізнання до платонізму та аристотелізму (вирішальну роль в пізнанні грає розум, а не прийняття), відмовився від радикальних вимог в етиці, навіть сумнівався в можливості досягнути "апатії" тощо. — Значно своєрідніший мислитель був Посидоній: працюючи як вчений в різноманітних галузях природознавства, він вибудував широку картину всесвіту, в якому все відбувається на основі закону причиновості (що не перешкоджало йому вірити в можливість чудес та магічних впливів); його релігійність стоїть між монотеїзмом та пантеїзмом (божественний дух — "пневма" проникає весь світ); зокрема, він доводив, що все в світі стоїть в подиву гідній гармонії ("симпатія") між собою; на симпатії збудоване й людське суспільство; в обґрунтованні етики Посидоній залишив сутій раціоналізм та надавав певну роль й іраціональним елементам. Власне, через середню ступінь елементи стоїцизму пройшли до різноманітних систем пізнішої античної філософії.

Сутими моралістами були представники пізньої стої (хоч Сенека написав й обсяглий природознавчий твір). Головне їх значення в надзвичайно доброму літературному формулюванні стоїчних моральних ідеалів та в репрезентації ідеалу стоїчної етики не в літературних творах, а в житті. Релігійні мотиви етики в них значно посилені, — Сенека в своїх популярно-моральних творах приймає вироки мудрости також інших шкіл (навіть Епікура він цитує досить часто). Його завдання — етичне виховання своїх читачів. З елементами досить неясної релігійності, з уявленням про поворот по смерті душі до Бога (це життя підготовка до "життя по смерті" він сполучує далекосяглі моральні вимоги, що багато де в чому нагадують християнську етику: всі люди рівні, також і раби є такі самі люди; Сенека вимагає любови до всіх людей, в тому числі і до ворогів, він цінить не добрий вчинок сам, а намір робити добро; поліпшення людини має бути наслідком Бога, нашого отця.

Епіктет, що, звільнившись від рабського стану, був чинний, як вчитель філософії, залишив твори, в яких він багато де в чому виходить також із думок Сократа та кініків; і його конкретні моральні вимоги нагадують християнські (християнство йому знайоме, але він ставиться до нього негативно); але ще більше релігійні мотиви його думання: людина є син Божий, він вимагає любови й довір'я до Бога, усе життя є служба Богові; Бог ніби розподілив ролю людей на театрі цього світу, кожен має грати свою ролю якомога ліпше; Бог Епіктет, щоправда, іноді утотожнює з Природою. Щоденник імператора-стоїка Марка Аврелія є "людський документ" надзвичайної моральної височини; у нього брешуть почасти досить песимістичні ноти в оцінці дійсності; ідеали його традиційно-стоїчні, може, з деяким новим присиланням ролі розуму. Християнство йому відоме, але, не вважаючи на певну спорідненість своїх моральних вимог з християнськими, він християнства не розуміє, та за часи його правління відбулося навіть жорстоке переслідування християн.

Не треба перебільшувати значення стої, як якоїсь ступені "підготовки" християнства в античному світі. Але розповсюдження стоїчних поглядів, розуміється, в певних колах античного суспільства могло підтримати й успіх християнської проповіді. Значно більше значення придбала стоїчна філософія пізніше, коли її творами захоплювалися християнські читачі, аж до 18. (Сковорода) та 19. (Л. Толстой) віку. Здебільшого думки, що при цьому робили найбільше враження, були лише окремі думки, вирвані з контексту філософської системи. Система сама мала в собі багато елементів, непримиримих з християнством: віру в "долю", пантеїстичну закраску релігійності, здебільшого занадто високу оцінку розуму для моралі, ідеал "апатії", окремі моральні погляди — наприклад, високу оцінку самогубства як останнього засобу в випадку потреби врятувати "внутрішню свободу" тощо.

15. Скептики

Певний успіх мали скептичні течії, що виходили з різних філософічних шкіл, зокрема в Академії. Критика зміслового пізнання, а часом і розумового приводила до сумніву в його правдивості та до сумніву в можливості пізнання взагалі. Із цієї критики часто робили висновки етичного змісту, — потребу утриматись від висловлювання теоретичних тверджень (грецьке слово "епохе").

Немає сумніву, що критика зміслового та розумового пізнання, яку провадили скептики, мала велике значення в розвитку науки про пізнання. Дехто (як найстарший із скептиків, Пірон (в 4. віці до Р. Х.) обмежувався встановленням того факту, що філософи висловлювали надзвичайно розбіжні думки. Теоретичні погляди скептиків відомі нам найліпше з великих обсягом творів Секста Емпірика, що жив коло 200 року до Р. Х., та про якого ми нічого ближчого не знаємо — він подає не лише критику основ пізнання, але й збірку скептичних аргументів проти теорії окремих наук. Він сам — не чистий скептик, а прибічник емпіричної, досвідної науки (зокрема медицина). Та для старого світу саме емпіричні науки мало характеристичні, — найбільші наукові досягнення старого світу лежали в галузі математики.

IV. КІНЕЦЬ АНТИЧНОСТІ

16. Загальна характеристика

Незалежно від розвитку християнства почалися в старому світі коло Р. Х. важливі зміни світогляду. Увага філософічного думання помалу перейшла з природи (досократична філософія) та людини на Бога. Це знайшло свій вплив і в "релігійному синкретизмі", — в розповсюдженні чужих релігій (з Орієнту), при чому головну увагу притягали такі з них, що вчили про звільнення, "спасіння" і "викуплення" людини Богом.

Релігійні настрої вели до того, що поруч із знанням, яке здавалося старшим поколінням головною цінністю людського життя (Арістотель), стає віра. Через віру людина може спастися, звільнитися, відродитися і т. д. Це відродження чи спасіння є визволення з пут смислового світу. Уявлення про світ різко дуалістичне (матерія-дух). Душа людська ніби заплутана, закована в цьому світі, але походить з іншого світу. Розповсюджене уявлення, що бог сам сходить у світ, щоб визволити з нього людину. Вихід із цього світу часто вважають за можливий шляхом містичним, шляхом екстази тощо. Ці настрої пояснюють і успіх християнства, і повстання різних філософічних теорій, розповсюджених серед християн та поган.

Значна частина поглядів, хоч і філософічне закрашених, мала мало спільного з філософією. Лише окремі мислителі досягають знову певної височини філософічної творчості та глибини думки. Але навіть значна частина справжніх філософів обмежується повторенням, коментуванням та лише почасти доповненням та розробленням думок старших філософів. Для нас мають цікавість лише окремі представники філософії цього часу, зокрема ті, хто дійсно подав щось нового, або ті, що з тих або інших причин досягнули значного впливу та мають через те культурно-історичне значення.

Найвпливовішими філософічними теоріями є поруч із стоїками — неопітагорейська та неоплатонівська. Ці течії не дуже тісно дотримуються теорій старих пітагорейців та платоніків, але доповнюють їх релігійними мотивами різного походження або перероблюють їх у напрямі підсилення релігійних мотивів.

17. Філон Олександрівський

Не оригінальний філософічний зміст творів Філона Олександрівського (приблизно 25 р. до Р. Х. — 50 р. після Р. Х.). Він — жид з жидівської діаспори (розсіяння) в Олександрії в Єгипті. Діставши грецьку освіту та не знаючи навіть гебрейщини, він зробив спробу довести, що зміст грецької філософії вже цілком закладено в Старому Завіті. Цей оригінальний задум — витовмачити святе письмо як філософічний твір — надає численним творам Філона повного значення.

Філон користується грецькою філософічною літературою різних напрямків, найбільше стоїчною та платонічною, хоч не нехтує й творами інших шкіл. Найцікавіші є ті його твори, в яких він, користаючись грецьким перекладом Старого Завіту, подає детальний коментар до них, витовмачуючи кожен епізод історичних оповідань та кожен текст Письма, щоб довести свою сміливу тезу.

Філон досить насильно при допомозі алегорій витовмачує св. Письмо. Він може досить легко зібрати з творів грецьких філософів матеріал, який доводить старожидівські уявлення про буття та єство Боже; найсильніше є вкладення до грецьких філософічних систем думки про утворення світу Богом (у греків часто маємо лише уявлення про впорядкування матерії, що вже існувала раніше, Богом та про панування Бога над світом). В цьому йому допомагає негативна характеристика матерії, яко "небуття" в платонізмі; визнання існування такої матерії до утворення світу він приписує навіть Мойсею. Ще більшим насильством є утотоження ідей Платона з янголами (хоч і пізніший платонізм прийшов до подібного утотоження ідей з богами політеїзму). З другого боку, він утотожнює ідеї з думками Бога про світ; світ ідей він зве Логосом (= Словом) та первонародженим Сином Божим. Біблійного оповідання про утворення світу Філон розуміє так, що світ утворений Богом одноразово (не за "днями створіння").

Філон подає і систему етичних думок. Людина належить двом світам — матеріальному та духовному, її завдання — наслідувати Бога, образом і подобою якого вона є: це ідеал "обожнення", для якого підстави Філон міг знайти й у Платона й у стоїків. Він переймає платонівське вчення про чесноти, доповнюючи систему платонівських чеснот побожністю, яку він ставить над усі інші чесноти. Думка про "обожнення" зв'язана у Філона з містичною теорією (неясного походження), що бачить найвищу ступінь людської досконалості в досягненні в екстазі сполучення з Богом.

Філон витовмачує в деталях і законодавство Мойсея, і історію патріархів, причому кожній окремій реальній подробиці він надає алегоричне значення; так дозволі вживати лише м'ясо тварин з подвоєними копитами та таких, що пережовують жвачку, він надає морально-пізнавального: подвоєні копита значать, що треба розрізняти матеріальне від ідеального, пережовування — що треба піддавати матеріал пізнання обробці розумом.

Філонова спроба синтезу грецької та жидівської культури мала, здається, серед його одновірців лише тимчасовий успіх; вже століття пізніше не зустрічаємо в жидівській літературі ніяких слідів цих думок. Зате значно більший вплив мав Філон в християнському світі: його алегорична метода витовмачення прийнята як один із можливих шляхів розуміння св. Письма отцями церкви та пізнішими інтерпретаторами, а час від часу знаходились і ближчі йому наслідувачі його методи, — наприклад, Сковорода. Треба визнати, що Філон — хоч і не в багатьох випадках — може, й має рацію. Зокрема, ще більше паралелів знайдемо в античних філософів до думок Нового Завіту, аніж до думок Старого.

18. Плутарх

Дуже популярний письменник Плутарх з Херонеї (коло 50-130 р. по Христі), що сполучує в своїх на загал дилетантських, хоч літературно видатних творах, погляди пізніших пітагорейців та

платоніків, але переймає окремі думки і від перипатетиків. Думки Плутарха характеристичні і для багатьох його сучасників, і пізніших філософів. Він алегорично витовмачує та виправдує поганський політеїзм, хоч над усіма богами, демонами та героями для нього стоїть єдиний Бог, нематеріальний, єдиний, вічний, досконалий, що не має потреб, ані афектів, духовний. Він є приятель людей, знає їх внутрішнє життя, посідає найвищу ступінь доброту та права. Плутарх відкидає можливість існування жорстокого Бога (як у жидів або сирійців). Бог утворив світ, впорядкувавши матерію, що існувала раніше за своїми думками, як Плутарх, як і Філон, утотожнює з ідеями, що сполучені в єдність в божественному Логосі. Логос вступив у світ і через нього Бог панує та править світом.

Щоб з'ясувати існування недосконалості та лиха в світі, Плутарх припускає існування у світі злої душі світу (думка намічена ще в "Законах" Платона), що чинить проти Бога та якої існування Плутарх обґрунтовує на віруваннях грецької та орієнтальних релігій.

Етика Плутарха поміркована та оптимістична. Він прибічник чинності людини в суспільстві, "згідно з вимогами приязні, поміркованості та справедливості". Ці вимоги людина може виконати, бо в ній живе подібний до Бога "нус" (дух чи розум). Плутарх — космополіт і бажає мирного співжиття та культурної співпраці усіх народів, хоч і вважає греків народом, що користується зокрема прихильністю Бога. В державному житті він прибічник монархії, хоч і з вибраним царем.

Як бачимо, філософія Плутарха, як, до речі, і інших філософів пізньої античності, м. ін. декого із стоїків, є ніби спроба усвідомити та обґрунтувати цінності античної культури. Зокрема характеристична філософічна оборона поганства, що з часом ще зростає. Подібним завданням служить і найпопулярніший твір Плутарха — його моралістичні біографії великих людей грецького та римського світу. В них маємо вже не філософічне, а на прикладах переведене звеличення античної культури.

19. Плотін.

Найвидатнішим з'явищем неоплатонізму є Плотін (204-270) з Олександрії, що студіював там філософію у загадкового Амонія Саккаса (чи не індус?); сам почав викладати філософію десь коло року 240. Після подорожі до Персії Плотін переїздить до Риму, де до його філософічного кола належав імператор Галлієн та його дружина. В Римі Плотін і вмер. Його твори-трактати. 54 за числом, розподілені старими видавцями на шість "Енеад" (дев'яток), писані на різні теми, видано щойно по його смерті. Вони охоплюють цілу систему думок Плотіна, хоч освітлюють різні питання і нерівномірно.

Справжнє буття залишається у Платіна, як це було у платоніків взагалі, головною темою філософії.

1. Справжнє буття є Бог, але вже його ім'я "єдине" (або "перше") треба розуміти негативно, себто ми не знаємо та не можемо назвати його ознак. Тому всі його ознаки є "негативні". "Єдине" не є многість, воно не потребує нічого, воно є неподільне, не просторове, не часове, в основі не таке, як усі об'єкти у світі. Воно не матеріальне, але також не дух, ані душа, не має якості чи кількості. Про його єство нічого певного не можемо сказати, бо є зайве питати: можна означити його лише негативно ("негативна теологія"). "Єдине" вище за всі речі, (над-буття), тому ані від чого не залежить, дійсно вільне, залежне лише від себе самого, засноване на собі самім. Негативні означення вказують на те, що "Єдине" посідає абсолютну повноту буття. Воно не має в собі ніякої диференціяції (поділу), тому залишається в абсолютному спокої, без руху. Але все, що існує, залежить від "Єдиного", навіть походить від нього. Воно є, таким чином, абсолютне джерело всякого буття. Але залежність усякого буття від Єдиного не має того

характеру, про який говорить філософічна традиція в відношенні до Бога. "Єдине" не впорядковує світу, не утворює його, не знаходиться в ньому. Ті позитивні означення, що їх все ж називає Плотін, характеризують це своєрідне становище Єдиного: воно є, говорячи термінами Арістотеля, "чиста енергія" (=дійсність), чинність, активність. Але, поскільки воно не має поза собою ніякого об'єкта, його чинність направлена на себе самого; воно є творчість, що творить себе самого: тут немає різниці між творцем та утвореним. Свобода та воля — ще інші позитивні означення, що їх відважується вживати Плотін.

2. Від Єдиного починається процес (позачасовий) повстання усіх інших сфер буття. Повнота буття "Єдиного" ніби переливається через край, не втрачаючи свого змісту. Єдине є ніби джерело або світло, яке посилає з себе проміння, що зовсім не ослаблює інтенсивності світла або є оригінал, що відбивається в свічаді, не зменшуючи тим святого існування. Причина є безмірно вища, повніша, сильніша, за свій наслідок. Так шляхом такого "лучіння" ("еманація") повстає з Єдиного Дух ("нус" — думання),

В Дусі є вже множність: розподіл на суб'єкт, що думає, та на об'єкт — предмети думання; об'єкт думання сам по собі множний — це ідеї. Дух є також досконалий, незмінний та блаженний. Його теж можна назвати божественним, Богом (Бог-Син). Зміст духа є духовний всесвіт ("космос ноетос") — гармонійний організм поза часом та простором.

В цьому духовному космосі є зразки усіх речей і усіх цінностей. Як сам дух, так і окремі ідеї Плотін уявляє собі як активні сили.

3. Подібна еманація приводить до повстання з Духа Душі. Це єдина Душа всесвіту, що розпадається на окремі душі, що зв'язані між собою (симпатія). І світову душу Плотін не вважає божественним єством, хоч вона стоїть нижче Духа, з'являючись ніби його тінню, або відбитком. Душа знаходиться вже в часі, з її повстанням повстає час. Душа, з одного боку, дивиться догори, приймаючи з Духа форми буття, з другого боку, вона чинна відносно нижчої сфери (матерії) втискуючи в ній форми ідеального буття, формуючи її. Цей подвійний характер душі різко виявляється в людській душі, що належить "двом світам", та зумовлює собою посереднє становище людини в світі.

4. Формуючи матерію (найнижчу форму буття), Душа приводить до повстання світу, Космосу. Це ніби образ духовного світу, що відбивається в свічаді матерії. Космос Плотін малює цілком в дусі грецьких традицій, як повний краси, гармонійний організм, окремі частини якого зв'язані між собою взаємочинністю симпатії. Плотін символізує Всесвіт в образі великої рослини. Краса і гармонія Всесвіту походять з чинності Душі: краса є взагалі лише виявлення вищої сфери в нижчій, вище ніби просвічує крізь нижчі шари буття.

Плотін, отже, розуміється, значно примирливіше ставиться до мистецтва, ніж Платон.

5. Найнижчий шар буття є матерія, що, власне, є небуття, цілком позбавлена ознак, її ознаки є власне брак, "позбавлення" (стересис) певних ознак. Лише через вплив ідей повстає матеріальний світ. Матерія як така є лише чиста "можливість" (навіть не можливість-динаміс в сенсі Арістотеля, бо це є певна активна здібність чимось стати). Вона лише приймає впливи згори. Брак позитивних ознак в матерії характеризує її, як джерело зла, також і морального зла.

Картина світу, розуміється, значно відрізняється від християнського світогляду, але вона і не пантеїзм: Бог-Єдине відрізняється від світу, стоїть над ним. Бог не чинний творець світу, процес "еманації" в основі відрізняється від "утворення" світу за уявленням християнської релігії. Але ціла низка мотивів по меншій мірі нагадує відповідні думки християнського світогляду, зокрема ідей "негативної теології".

Те ж саме і в уявленні про людину. Людина належить до різних шарів буття: тіло — до найнижчого матеріального шару, душа — до сфери душевного буття (є й інші душі, одушевлений є цілий світ, тут знаходять собі місце й поганські боги). З цим зв'язані і різні функції душі: фізична, здібність приймання та здібність мислення. Душа є в тілі ніби у в'язниці і природно прагне звільнитись з нижчої сфери та підняти до вищих, а, власне, до свого "джерела". Це є те стремління нижчого до вищого, що знають і інші грецькі філософи (Ерос Платона, подібне в Арістотеля, та навіть у стоїків). Цей поворот до вищого, "шлях догори" є етичний та релігійний шлях людини.

Цей шлях догори проводить душу через усі сфери в порядку, протилежному еманации: душа, а власне, розумна сила в ній прагне звільнити ество людини, вище в ній від усього нижчого та зовнішнього. Чесноти Платона є лише підготовкою, вони утримують пристрасті людини, утворюють певну душевну гармонію. Але власний шлях догори сягає глибше і є власне містичним шляхом. По-перше, душа "очищується" (катарсис) від тіла і зв'язаних з ним пристрастей. Це уможлиблює споглядання (теорія) вищого, а через це уподібнення йому (обоження). На цьому шляху душа піднімається до "просвітлення"; душа не може досягнути обоження власними силами, до душі має влитись згори божественне світло; найвища ступінь є злиття, сполучення душі з Єдиним. Це є лише момент екстази, що не триває довго. Завдання людини залишаються в сфері її буття в цьому світі, і Плотін вимагає виконання моральних завдань в родині, в суспільстві, в державі. Доброчинність є разом з тим і блаженство. Плотін не забуває і тих інших сфер, через які веде шлях догори: краса та пізнання.

Містична теорія Плотіна не оригінальна, але вона цілком відповідає пізнішим уявленням християнської містики. Безпосередній вплив Плотіна, що посередньо доторкнувся декого з отців церкви, належить, однак, не стільки середньовіччю, скільки вже новітньому часу.

20. Кінець античної філософії.

Дальшу долю античної філософії, її дальше наближення до релігії та навіть злиття з ними не будемо простежувати. Теоретична філософія в значній мірі була неоригінальна. Вже її форма, дуже часто коментарі до творів філософічних клясиків (Платона і Арістотеля), показує цю неоригінальність. Може, найвидатнішим філософом пізньої античності був Прокл (410-481), також видатний математик, новоплатонік. Часи були вже зовсім інші: Прокл навіть потерпів від переслідування з боку християн. Бо за цей час поганська філософія вже виступала проти християнства в обороні політаїзму кесар Юліян Відступник (вмер 363) зв'язав свою спробу реставрації поганства з платонізмом.

Прокл розробив наново "діалектичну методу" Платона: кожна думка, ідея проходить три стадії: залишається при собі, виходить із себе, до себе повертається. Його діалектика є, з одного боку, метода дослідження (також і математичного), з другого — шлях, яким ідуть процеси в сфері ідеального буття: тут все породжене відходить від того, що його породило, та знову повертається до нього. Але цей шлях "донизу" вже не такий простий, як у Плотіна — в сфері душевного буття повстають численні божественні істоти, боги, демони та духи, що утворюють над природою складний світ духовних істот, що вміщуються в життя світу і дають можливість Проклу розвинути забобонні магічні погляди. Картина світу у Прокла в кожному разі "ієрархічна" — і ще в більшій мірі, як у Плотіна. Дивним чином в той час, як Прокл хоче використати свою філософічну працю (він залишив здебільша складні коментарі до творів Платона) як основу для відновлення античної культури, в першу чергу античної поганської релігійності, його ієрархічний погляд не залишився без впливів на християнську філософію.

Від Прокла залежні і твори впливової християнської містики т. зв. "Араопагіки" (ніби твори Діонісія = Ареопагіта, що жив у 1/2 в. по Р. Х./, в дійсності з кінця V віку). Але про з'єднання

платонізму з християнством будемо говорити при ознайомленні з філософією середньовіччя.

Зовнішню межу знайшла антична філософія в закритті філософічних шкіл в Атонах імператором Юстиніаном (529 рік). Філософи вимандрували на Схід, до Персії, пізніше повернулися назад. Але школи, що мали чимале значення і для освіти християнських шкіл, зникли назавжди.